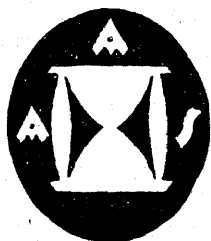

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 1 **1929**
KAHEKSAS AASTAKÄIK
T O I M E T U S

P. TREIBERG
PEATOIMETAJA

E. BLUMFELDT / A. R. CEDERBERG / P. HALISTE
R. KLEIS / H. KRUIUS / J. KÖPP / O. LIIV / H. SEPP

S I S U :

	Lk.
Iseloomustisi Tallinna-Soome vahelisele kaubandusele peamiselt XVII sajandi lõpul ja Eesti kolonidest Soomes. I. O. Liiv.	1
Andmeid viimasest suurest katkust Lõuna-Eestis aastal 1710—1711. J. Köpp.	15
Märkmeid arhivaalide näituste kohta. R. Kenkman.	23
Uus teos asustamisajaloo alal. H. Sepp.	52
Kavatsusi eestikeelse ajalookirjanduse soetamiseks. Rich. Kleis.	55
Varia.	58

AJALOOLINE AJAKIRI

№ 1

1929

Iseloomustisi Tallinna-Soome vahelisele kaubandusele peamiselt XVII sajandi lõpul ja Eesti koloniidest Soomes.

I

Tallinna kaubandusliku kuulsuseajastu moodustab hilisem keskaeg ja selle lõpp, mil oli valitsev Hansa esivõim Läänemerel. Järgnevad kestvad poliitilise ümberkujundamise segased aastad Baltimail põhjustavad muutuse Tallinna majanduselus. Rootsi võimule alistumisega Tallinn kaotab oma võrdlemisi autonoomse seisukoha Liivimaal, tema kaubanduslik tähtsus ei lange aga nii pea. Ja vaatamata isegi neile Tallinna rohkeile kaebeile kaubanduse läbikäigu vähenemisest leiame olevat selle veel XVII sajandi lõpul niivõrt elujõulise, et ka see aeg Tallinnat võib pidada ses mõttes Rootsi riigis kolmandal kohal olevaks linnaks. Üheks muuteperioodiks kujuneb alles Põhjasõda. Kuigi rootsiaegse Tallinna kaubanduses, eriti XVII sajandil märkame langusejoont, siiski ei muuda see veel Tallinna majanduselu tähtsust lokaalseks; Tallinn ses mõttes püsib ikkagi edasi läbikäimises mitte üksi pea terve Eesti etnograafilise ühikuga, vaid ka naabermaadega ja Rootsile kuuluvate aladega, milledest Soomegagi teda sidus juba vana ja õige elav vahekord.

Rootsiaegse Tallinna kaubandusekorraldus on oma iseloomult arusaadavalt mitmeti teissugune, kui seda oli keskaegse Tallinna oma. Et paremini mõista Tallinna kaubanduslikku läbikäimist Soomega sel ajal, vaadeldgem lühidalt Tallinna kaubanduselu arenemist Rootsi võimu algades. — Tallinna kaubanduse allakäik XVI sajandi teisel poolel sõltub Hansa kaubanduse üldisemast soigumisest ja kaubitse-

misvahekordade muutumisest. Teatavat osa ses languses näib etendavat vaenulikkus Lüübeki ja Tallinna vahel, mille põhjustasid umbes 1516. a. peale Tallinna ja osaliselt ka Tartu püüded takistada lüübeklaste vahenditult kaubitsemist Liivi linnade tagamaadega ja mille üheks tulemuseks oli Lüübeki laevade suundumine Tallinnast mööda Narva ning Viiburi, niiviisi Tallinna-Lüübeki suhete lõtvumine. Hollandlaste ja inglaste kaubalaevanduse algusega Läänemerel esilub uus kaupmeeste kiht, kes oma aktiveedi suhtes koguni eristuv endistest võõrastest kaupmeestest. Tallinna kaupmehed seisavad vähenevate äriliste tehete ees.

Rootsi aja esimesel ajajärgul valitsus ei suutnud iseäranis palju kaasa mõjuda kaubandusolude parandamiseks, sest oldi sunnitud alles kindlustama Rootsi vallutusi Eesti- ja Liivimaal. Kaubandus, mis oma normaalse tugevuse omandab rahuaegses arengus, ei annud linnakodanikkudele iseäranis rahuldavat toidust. Alles Gustav II Adolfist peale võib kõneleda tõsisemast hoolekandest Tallinna kaubanduse eest, millele aga oma segavat mõju avaldab uus üldiselt maksvelepääsul olev kaubanduspoliitika. Nii Tallinna kui teiste linnade keskaegne kaubandus tuges õige oluliselt neile antud privileegidel. Veel XVI sajand suuremas osas möödub tugeva linnadekaubanduse eesõigustamise tähe all. Isegi uute kaubanduskeskustena sel sajandil nähti mitte riiklikku võimu või territooriumi, vaid linnu. Kujukas näide sest on muuseas Kristjan II-se küll teostamatuks jäänud kavatsus muuta Kopenhaagenit Fuggerite kaasabil vene-hollandi kaubanduse staapelplatsiks. Kuid sama sajandi lõpupoolel ilmuvad juba muutustennustavad tunnismärgid ning kaubanduselu arendamise mõjuvõimas juhtimine läheb XVII sajandil, eriti absolutistliku riigivalitsemisüsteemi levimisega, tsentraliseeritud riigivõimu kätte. See teataval määral vähendas ühe kitsapiirilise administratiivse ühiku kaubanduslikke eesõigusi ja nii ka Tallinna omi.

Üksikute linnade kaubandust ei tahetud aga endastmõistetavalt selle kaudu hävitada, vaid nende ülivõimu jagada, privilegeerides vanade kaubalinnade kõrval teisi vähemaid ja nooremaid linnu ning kaubaühinguid lootuses, et nende soodus asend või kaubanduslik aktiivsus üldiselt tõstab riigi majanduslikku elu ja seega kaudsemal teel ka kasuks tuleb kõigile linnadele. Kuigi Põhjamaail peamiselt riikliku võimu algatusel ellukutsutud kaubakompaniid ei avalda väga kasulikku ja elavat teotsemist, piiravad nad üksikute linnade kaubitsemist teatavate kaubaartiklite suhtes. Mõningal määral vähendasid Tallinna kaupmeeskonna algatusvõimet vist ka need lüübeklaste hilisemad katsed Rootsi riigivalitsuselt hankida endale võimalusi avaramaks teotsemiseks Tallinnas, et siitkaudu oma kätte võita Venega olemasoleva kaubanduse. Läbirääkimiste tulemusena nad saavutavadki pea kõik endised õigused endale ja Hansale Vene kauba suhtes Rootsi

sadamates¹⁾. Ühe takistava tegurina Tallinna kodanikkudele kaubaasjade ajamisel moodustas teiste kaubalinnade rivaalsus, näiteks Arhangelski oma, mille üle sageli kaevatakse. Nii siis selgub, et Tallinna kodanikke nende kaubaturgudel surusid mitmelt poolt peale-tükkivad võistlejad ja seega on mõistetav rae alaline hädaldamine kuninga ja riigivalitsuse ees kaubaturgude ja kaubandusliku läbikäigu vähenemise üle. Seepärast hinnati allesjäänud turge erikordsest ja nende turgude seas XVII sajandi lõpul mainitakse tihti Soomet.

Tallinna ning teiste Baltimaa linnade kaubanduse mõjust Soomele, ka üldiselt Soome-Eesti vahelisest kaubitsemisest leiame teateid ja lühemaid arutlusi paljudes soome- ja rootsikeelsetes uurimustes, eriti Soome kaubandusolusid ja Soome linnade ajalugu käsitlevates teostes. Nad rajanevad peamiselt Soome arhiivide ja Rootsi Riigiarhiivi andmeile, kusjuures peaaegu sugugi pole kasutatud Balti arhiive ja vastavat kirjandust, kuigi mõnel puhul siin leidub selleks materjali, mis lubaks asju mitmekülgselt vaadelda. Soome olude kohta sisaldavad huvitavat materjali mitmed meie arhiivid, nagu seda tõendavad Tallinna linnaarhiivi eriline Soome ja teisedki osakonnad, Narva linnaarhiiv, Riigi Keskarhiiv ja veel mitmed teised. Kasutades mõlemal pool lahte leiduvaid allikaid ja uurimusi saab mõnikordki huvialusest küsimusest täielikuma ülevaate.

Üldiselt on teada kokkupuuteist Eesti-Soome rahvastiku vahel üle lahe juba esimesel iseseisvusajal. Edasi on tõenduseks selle kohta veel eestlaste ühendus soomlastega Harju mässu ajal jne. Mida hilisemasse ajajärku jõuame, seda rohkem kohtame sellisulisi teateid. Rootsi ajal oli see ühendus olemas isegi mõnel administratiivkorralduse alal. Nii olid Tallinn, Narva ja mõned teised linnad teataval määral sõltuvad Soomest posti suhtes, sest teatavasti 1638. aastast peale see tihti saadeti Stokholmist Turu ja Helsingi kaudu Tallinna ning Narva. Soome-Eesti vahelise läbikäimise üheks tähtsamaks põhjustajaks on aga just kaubitsemine. Seda tunnistavad mitmed vastavad uurimused, rõhutades eriti Tallinna kohta, et purjetus siia isegi Põhjamaalt juba XIV sajandi keskel oli tavaliseks kombeks. Samuti käidi Tallinnast vanemast ajast peale Soomes, tuues siia soola, vilja, veine ja muid peenemaid kaupu. Eestimaaga, eriti Tallinnaga asusid elavas ühenduses kaks tähtsat Soome linna — Turu ja Viiburi, ja tunnistusi sellest on ka kaubakohtade, nagu Viro-lahti ning Vehkalahti kohta. Väga sagedateks külalisteks Eestimaal ning esijoones Tallinnas olid Soome rannaelanikud, kes iseäranis edukalt vahetuskaubandust ajasid Eesti rannaäärse maarahvas-

¹⁾ Vt. selle üle K. R. Melander, Ruotsin hallituksen ja Tallinnalais-ten kauppatuumat Venäjän suhteen ynnä niistä johtuvat riidat Lübeckin kanssa vuosina 1614—43, Historiallinen Arkisto XVI (Helsingi 1900), lk. 22—62. Töös pole kasutatud balti allikaid.

tikuga, tuues siia soolasilke ja saades vastu vilja, kusjuures vastastikku usaldus ei puudunud teineteisele kaupu võlgugi anda. Osalt tänapäevini on sellane suhe maksvaks jäänud Soome saarlaste ja eestlaste vahel. Edasi oli kaubitsemisõigus linnapealikuil, aadlikeil, vabameestel, kirikuõpetajail, ja just peamiselt Tallinnas vahetati oma kaubad rahaks või välismaa toodete vastu. Hiljemini lõtvub see elav suhe, koondudes enamasti teatavasse linnadesse ja mõnesse mereäär-
sesse maakonda¹⁾. Et Soome linnad ja mereäärsed kihelkonnad viibisid tihedas ühenduses Eestimaaga ja eriti Tallinnaga veel XVII sajandi lõpul, seda tõendavad üksi juba rohked kohtuprotokollid vastavaist aastaist Soome Riigiarhiivis²⁾.

Et Soome turg oli Tallinnale olulise tähtsusega, siis näeme linna tegevast katseid, et endale kindlustada selle turu või luua seal kaubitsemiseks soodsamaid tingimusi. Eriliselt ilmneb see soov meile suure nälja ajal, mille all otse katastrofaalselt kannatas ka Tallinna kaubandus, eriti viljakaubandus. Seetõttu esitatakse kolme Tallinna gildi poolt 13. septembril 1697 raele kolmekümnekaheksapunktiline memoriaal, kus nõutakse radikaalseid abinõusid Tallinna kaubanduse tõstmiseks³⁾. Seal punkt 15-as selgitatakse, kuidas Tallinn nälja ajal kahju saanud, ja nõutakse endiste aegade eeskujul kaubavahtuse jaluleseadmist muuseas ka Soomega, ühtlasi soovides, et Soome elanikkudele kindlustataks tollivabadus suurest lisamaksust (Zulage): selle abinõuga loodetakse kaasa aidata uuestikorraldumisele. Et Tallinna-Soome vahelist kaubandust peale tollimaksude suuruse raskendas veel mõni teinegi tegur, seda tunnistab hästi ärakiri Tallinna bürgermeistrite, rae ja gildide kirjast selleaegsele kindralkubernerile 24. septembril 1677, kus kolmandas kaebepunktis öeldakse: „Die Bey-

¹⁾ Hea üldvaate sest kaubavahtusest saab Väinö Voionmaa populaarsest raamatust „Kaupan historian pääpiirteet“ (Liike-elämä. Kaupan ja teollisuuden tietokirja I.), Helsingi 1924, eriti lk. 7, 116—117. Raamatus leidub eriline „Katsaus Suomen kaupan historiaan“ (lk. 97—139). Vt. ka Kustavi Grotenfelt, Suomen kaupasta ja kaupungeista ensimmäisten Vaasa-kuninkaitten aikoina, Helsingi 1887 (väitekirj); Ernst Gustaf Palmén, Historisk framställning af den svensk-finska handelslagstiftningen fran Gustaf Vasas regering till 1766, Helsingi 1876 (väitekirj); Johannes Quist, Finlands marknader och Finska landsbygdens handelsplatser 1614—1772 (En historisk-geografisk undersökning), Helsingi 1909 (väitekirj). Viimane töö, mis annab ülevaate esiteks talunikkude kaubandusest, siis vabaturgude tekkimisest ja üksikult linnade osavõtust neist, nende kaubapiirkonnist ning kauba kulgemise teedest, toob lõppu lisatud kaartidest meile huvitava Soome linnade ja kaubaturgude kaardi XVII sajandil, mis annab selgituse kaubanduslike mõjupiirkondade kohta.

²⁾ Soome Riigiarhiiv, tuomiokirjat ehk domböcker Helsingi (radstugurätens domb. 1680—1700=g8—g25), Porvoo (1675=b5), Viiburi, Hamina, j. t. üle, samuti kui lagmansrättens (häradsrättens) domböcker Porvoo j. t. üle.

³⁾ TLA u. o. (=Tallinna Linnaarhiivi uuem osakond), Kanuti Gildi arhiiv, Einband 4, v. 1640 b. 1697 (A c 10), lk. 113—120.

hafen zum mercklichen praejuditz dieszer guten Kauff „vnd Handell“ Stadt geöffnet, wodurch alle Nahrung ausz Finland, so sonst dem alten nach rectu auff Reval gehen solte, divertiret, und zum höchst schädlichen Landt „vnd Strandt“ Kauff Thor vnd Thür geöffnet...“¹⁾ Õigusega kaevatakse, et kaubandus Soomega väheneb just selletõttu, et kaubitsemine ses suunas ei sündinud ainult Tallinnas, vaid ka mujal rannikul ja Narvas. Suureks võistlejaks Tallinnale oli ka Nyen. Kuigi Narva ja Nyen Tallinnale rivaalideks osutusid esijoones Venemaa kaubanduse suhtes, siis oli neil Soomelegi teatav mõju soola- ja viljakaubanduse alal. Tallinn püüab neist võistlejaist jagu saada omale nimetatud linnades suuremate kauplemissoodustuste võitmise teel. See põhjustab kestva tüli nende linnadega²⁾.

Tallinna kaubanduslikku vahekorda Soomega korraldasid mitmed määrused, milledest peale Tallinna kaubandust põhjapanevalt reguleerivate nagu 21. novembri 1662. a. kuningliku litsentsmääruse³⁾ mitme sadama-korraldise ja 31. mai 1679. a. uuendatud kauplemiskorra („Der Stadt Reval Erneuerte Strassen-Ordnung“)⁴⁾ erilisel Soomest tulevaid ja sinna väljuvaid kaupu puudutavad veel mitmesugused resolutsioonid. Et mõne Soome linna suurema laeva kõrval Tallinnat väga sageli külastasid Soome rannaelanikkude väiksemad paadid, siis nendelt müügi ja ostu kohta pandi maksuma erilised tingimused. Soomest Tallinna sõideti enamasti maikuu neljateistkümnepäevalisele laadale, millele seltsis hiljemini ka sügislaada külastamine⁵⁾. 1679. a. kauplemiskorra punkt 3. nägi ette, et soome paadimehed võivad Tallinnas suurel või väiksel mõõdul kaubitseda, müües kaasatoodud tarbeaineid ainult linnakodanikkudele nende koduseks majapidamiseks. Siiski juhul, kui paadimeeste laadung koostus kõiksugusest väiksest kaubast, võisid nad seda igaleülele, ka maamehele, müüa. Aadlikud said aga juba Karl XI eestkostjate-valitsuse resolutsiooni kaudu 1662. a. õiguse Tallinna sadamas ja maa abisadamais oma koduseks tarbeks soome laevadelt sisseoste teha⁶⁾. Nähtavasti nad müüsid sügisel kolm nädalat enne ja pärast Mihkkipäeva Tal-

¹⁾ RRA (=Rootsi Riigiarhiiv), Livonica, Tallinna kirjad kuningale aastast 1676—81.

²⁾ Tallinna vahekorda Nyeniga valgustavad tööd: G. Hansen, Die ehemalige schwedische Stadt Nyen (Nyenschanz), Sonderabdruck des „Revaler Beobachter“ nr. 250, 1894; Carl von Bonsdorff, Nyen och Nyenskans. Acta societatis scientiarum Fennicae, T. XVII (Helsingi 1891), lk. 349—504. Rohkesti huvitavaid aineid leidub TLA:s ja Narva linnaarhiivis.

³⁾ „Wornach man sich mit Einnehmung der Licenten zu Riga, Reval, Narva, Pernau, Habsahl und Arendsburg zu richten haben soll“.

⁴⁾ TLA. Trükitud rae korraldusel a. 1744 täpsa koopiana 31. mai 1679. a. kuninglikust „Strassen-Ordnung“ist“.

⁵⁾ TLA, Bh. 11 (Jahrmärkte).

⁶⁾ E. v. Nottbeck u. W. Neumann, Geschichte u. Kunstdenkmäler der Stadt Reval (Tallinn 1904), lk. 181.

linna sadamas vilja otseteed soomlastele. Tallinna kaupmeestele polnud see kahtlemata meeltnõuda. Kaubanduslikus läbikäimises soomlastega tarvitati enamasti Tallinna mõõte ja kaale, mis Soomes hästi tuntud näivad olevat, sest siin võrreldakse viljahindu tihti Tallinnas valitsevate hindade ja mõõtude järgi. Kuigi Tallinnas mitte üksi XVII sajandi lõpuni, vaid veel hiljemini Vene ajal olid liikvel mitmesugused (Rootsi, Lüübeki, Riia, Pärnu, Tallinna, Hollandi) rahad¹⁾, siis käsitledaval ajal kasutati Soome-Tallinna kaubavahetuses peamiselt vist Rootsi ja vähemal arvul Lüübeki rahu, sest need olid see aeg Soome turul peasjalikult valitsevaks.

Teised korraldised, mis käisid Tallinnas Soome kaubanduse kohta, puudutasid peasjalikult üksikuid kaubaliike. Kuna Tallinnast Soome väljusid esijoones sool, vili, tubakas, mitmesugused hollandi ja muud peenemad kaubad, toodi siia puid, laudu ja muud metsamaterjali, tõrva²⁾, soolakala (silku), karja, hobuseid, mõningaid karjasaadusi, liha j. m. Et Soome viidava ja sealt toodava kauba üle puuduvad täpsad usaldusväärsed nimistud ja aruanded, siis on raske praegu siinkohal esitada mingit kokkuvõtet või tabelit selle kaubavahetuse üle. Selle tihedust võib jälgida aga mõnel kaudsemal teel, nii näiteks laevadeliikimise kaudu, millest veel hiljemini kõnet.

Soomest tulevad kaubad käisid, nagu öeldud, mitmesuguste ostutingimuste alla. Nii näiteks aadlikud, kuigi neil õigus oli muid soome kaupu oma tarbeks osta, tõenäoliselt seda õigust ei oma soolatud ja kuivatatud kala suhtes, mis olevat kaupmehe tulü³⁾. Mis puutub karja ja liha ostusse, siis võivad ainult linna lihunikud sadamas müügile määratud soome loomi osta ja teises järjekorras alles teised kodanikud⁴⁾. Soome küttepuid tuleb müüa taksi alusel; vastupidisel korral ootab kaupa konfiskeerimine⁵⁾. Üldiselt võib märgata soome kaupmeeste ja talunikkude viibimise soodustamist Tallinnas; need üksikud kaebed mõne soome laevniku poolt talle siin tehtud raskuste üle ei ole iseloomulikud kõne all olevale kaubavahetusele.

Teissugune olukord oli aga maksudega, mida võeti Soome väljuva kauba (soola, vilja j. m.) eest. Et tollitamise suhtes ei viidud läbi täiesti järjekindlat süsteemi, siis põhjustab see õigusega kõne-

¹⁾ Joh. Daniel Intelmanns Aritmetischer Wegweiser. Erstes Revalsches Rechenbuch, Halle 1736, lk. 7 jj.

²⁾ E. G. Palmén, op. cit., lk. 106. Et tõrva sissevedu Soomest Eesti- ja Ingerimaale oli õige suur, seda tõendab teade, et tõrvakompanii aastate 1689—1697 vahel importeeris tõrva Narva 150 ja Nyeni 250 säilitist. K. O. Fyhrvall, Bidrag till svenska handelslagstiftningens historia I. Järnhandelskompanierna. Stokholm 1880, lk. 61.

³⁾ TLA, Harpe's Repertorium I, lk. 82.

⁴⁾ TLA u. o., Kanuti Gildi arhiiv, lihunikkuude ametilaegas; kindralkuberner A. J. de la Gardie teadaanne 21. V 1701.

⁵⁾ TLA, Harpe's Repertorium, vanema käsikirja kõide H, lk. 188—189.

lema sel alal esinevaist väärnähtustest. Kauplemine ja selle maksustamine sündis XVII sajandi lõpupoolel Rootsis ja Soomes peaaesjalikult 16. juunil 1668 antud kaupmeeste ja laevnikkude kaubitsemise „ordning”i¹⁾ ja 15. detsembril 1667. kinnitatud meretolli-seaduse alusel²⁾. Juba selles tollimäärustikus oli ette nähtud tollivõtmise mõttes laevade klassifitseering kolme liiki: madalamat tolli maksid omamaa munsterdatud laevad, keskmise liigi moodustasid omamaa munsterdamata laevad ja kolmandaks kõige kallimat tolli tasusid välismaa laevad. Kuid sel ajal, kui mõned suuremad Soome laevad tolli maksid Soomes ja Tallinnas, ei teinud seda nähtavasti võrdlemisi tihti väiksemate aluste omanikud ja rannastiku rahvas Soomes. Üheltpoolt võib viimast kaubitsemist kvalifitseerida salakaubanduseks, millele Tallinn oma huvide kohaselt näib suhtuvat õige heatahtlikult. Kuid et neilki Tallinnas õige sageli nõutakse mitmesuguseid makse (portooriumi jne.), seda tunnistavad laevade, resp. soome aluste ja paatide registratuurid kõne all olevast ajast. Tolli sissetuleku Soome laevadelt ja vähematelt alustelt moodustab vili ja sool, kui neid artikleid välja viidi mitte enese majapidamise tarbeks, vaid äritegemise otsarbel.

On huvitav, et Rootsi valitsus kuni XVII sajandi keskpaigani eriliselt ei soodustanud kaubitsemist Eestimaa linnade ja Soome vahel. Kõnelemata sellest, et Soome- ja Põhjalahe rannikotalunikkude vahendit kaubitsemist Eestimaaga, resp. Tallinnaga tugevasti kitsendati ja see ajuti tunnistati täiesti seadusevastaseks, oli ka Soome lahe põhjaranniku n. n. sisemaalinnadel, s. t. linnadel, kel polnud staapel- ehk laoõigust, keelatud siia purjetamine. Õigusega tähendatakse, et Eesti- ja Liivimaale ses suhtes vaadati kui välismaale, väljaspool Rootsi riiki asuvale maale. Vast aastal 1651 anti Soome sisemaalinnadele ses suunas purjetus vabaks. Kuid seejuures nõuti siit toodava soola, tubaka ja muu eest lähemas meretollikambris n. n. „surplus“-toll, nagu nimetati seda erinevust, mis oli Tallinnas ja Soomes valitseva suure meretolli vahel³⁾. Hiljemini antakse veel rida vähema tähtsusega määruseid, mis puudutavad Soome ekspordeeritava kauba tollitamist. Siin kohtamegi seda ebajärjekindlust, millest oli eelpool kõne. Näiteks praegusel Haminal oli oma tolli õiendamises mõningaid soodustisi, kuna Porvoo asus halvemas seisundis³⁾.

Tolli suuruse üle kuulduv sageli kaebeid. Nii näiteks Helsingi,

¹⁾ Trükitud Göteborgis a. 1668.

²⁾ A. A. v. Stiernman, Samling utaf Kongl. Bref, Stadgar och Förordningar etc. angående Sveriges Rikes Commerce, Politie och Oeconomie uti gemen, ifran ahr 1523, in til närvarande tid, I—VI, Stockholm 1747—1775. Vt. eriti II, 663, 765, 767 ja IV.

³⁾ Sigurd Nordenstreng, Haminan kaupungin historia I. Suomentanut Santeri Ivalo, Hamina 1909, lk. 42—43; T. Hartman, Borga stads historia, lk. 119.

kes oma läheduse tõttu Tallinnale oli viimasega elavas läbikäimises, kaebab juba 1660. a. asjaolu üle, et Tallinna viidavad kaubad kuuluvad suure meretolli alla, kuna Kristiina-aegse tollimäärustiku järgi nad selle alla ei käivat. Sellele vastab kuninglik resolutsioon 24. novembrist 1660, et laoõigusega linnana Helsingi ka tolli suhtes allub samadele põhimõttele nagu Turu ja Viiburigi¹⁾. Oululased kaebavad 1666. a. kahekordse tollivõtmise üle, sest nad pidid Tallinnast tulles vilja ja muu kauba pealt Ouluski tolli maksma, kuigi nad selle õien-dasid juba Hangoneemel²⁾.

Vaadeldes üksikute väljaveetavate artiklite tolli, selgub, et see Tallinnas ei olnud suhteliselt väga kõrge, kuid sellele vaatamata põhjustas kaebusi. Tallinn ise on huvitatud, et maksud soomlastele ei tõuseks liiga kõrgeks. Soola pealt, mis oli üheks tähtsamaks Soome eksporteeritavaks aineks, püütakse juba XVII sajandi keskel alandada tolli³⁾. Ka vilja, mille ekspordi mõnikordki takistasid vähene välja-veoks lubatud norm ja viljaikaldused, püüti tollivõtmise mõttes kaitsta liigest koormamisest. Kuna vilja väljavedu moodustas Tallinnale ta suurema tulu, iseloomustades Tallinna kaubandust, siis püüdis valitus just selle artikli pealt tarbekorral sissetulekuid saada. Ja tundes Rootsi riigikassa selleaegset rahalist seisundit, võib põhjendatult arvata, et see ei olnud mitte just harukordne.

Valitsuse soovi vilja pealt saada erikorril suuremaid sissetulekuid ja linna püüdeid kaitsta vilja seesuguste andamite eest iseloomustab näiteks tabavalt Tallinna rae ja gildide kiri kuningale 6. juunist 1681, kus palutakse, et kuningas kõrvaldaks selle raskuse, mille põhjustas kohaliku asehalduri nõue viljalt võtta rasket lisaandami („eine gantz General Hemmung“, nagu kirjas öeldakse), nimelt iga säilitise pealt 2 tündrit. Linn kurdab, et ajal, kus vilja väljavedu linna pea ainukene toidus ja kus vilja hind madal ning välismaal nõudmine selle järele vähene, selle koormamine portooriumi ja litsentsi-maksude kõrval veel selle rekognitsiooniga teeb vilja välja-veo Rootsi, Soome, Saksamaale ja Hollandi peaaegu võimatuks⁴⁾. Kui kirjas esitatud rekognitsiooni-nõude arvatav tulemus ja vilja-kauba kaasaegsed müügiolud oleksidki kaupmehelikult liialdatud, siis on ometi ilmne, et sellega siiski soovitakse vastu tulla nii müüjaile kui

¹⁾ Helsingi magistraadi arhiiv, Sk. 5, Nadiga förordningar ang. Helsingfors stad (äldre lagar, ära kirjad), lk. 46. Vt. ka P. Nordmann, Bidrag till Helsingfors stads historia. III. Helsingfors 1906 (Skrifter utgifna af Svenska Litteratursällskapet i Finland. LXXVI), nr. 19, lk. 51.

²⁾ A. H. Virkunen, Oulun kaupungin historia I. Oulu 1919, lk. 95.

³⁾ Vt. muuseas Artur J. Lindholm, Bidrag till kännedom om Finlands ekonomiska tillstånd under tidskiftet 1634—1654, Helsingi 1892 (väitekiri), lk. 79. j. j.

⁴⁾ RRA, Livonica, Tallinna kirjad kuningale aastaist 1676—1681.

ostjaile. Et soola ja vilja väljavedu¹⁾ Tallinnas ei olnud eriti raskesti maksustatud, seda näib tõendavat üks arvestus aastast 1676, mis teiste vastavate tõendiste järgi järgnevaist aastaist on maksev ilma suuremate kõikumisteta XVII sajandi lõpuni²⁾. Seda maksusuurst on võimalik näha, kui võrrelda näiteks viljatolli maksvelolevate viljahindadega. Arvestades, et vilja hind kevadel kallim ja sügisel odavam, selgub, et rukki, otrade ja linnaste pealt maksetav rahaline koormus moodustab keskmiselt umbes $\frac{1}{7}$ — $\frac{1}{8}$ vilja hinnast³⁾.

Vilja hindadest, väljaveost ning selle maksustamisest kõneledes rõhutatagu veel kord selle kauba tähendust Soomele. Eriti tuleb ilmsiks see neil sagedail ikalduse või kadu-aastail, millised on kohatavad Soome minevikus. Tallinn on neil juhtudel võimaluse määral nii tasu eest kui ka maksuta avaldanud oma vastutulekut. Näiteks kui 1687. a., mil Soomes oli nälja-aasta, kuningas nõuab Tallinnalt 2. juulil kirjutatud kirjas, et see Soome näljahäda vaigistamiseks kohe seaks veovalmis kroonu käsutada 100 säilitist rukist, siis linn, saanud selle kirja 18. juulil kätte, vastab 26. juulil, et nõutud norm vilja seisab maksuta kuningliku korralduse tarbeks valmis⁴⁾. Tähtsaks viljasaamise paigaks Soomele on Tallinn ka näljaaastail 1695—97. Et seekordne viljaikaldus oli üldisem, põhjustas hirmsa nälja ka

¹⁾ Soola väljaveo suurust tõendab see hulk nimetatud ainet, mis Tallinna ladudesse näiteks toodi 1696. aastal ja mida teatavasti siit siis hiljemini viidi Eesti alale ja linnadesse, Soome, Venemaale ja juhuslikult mujalegi. Sissetoodud soola hulk sel aastal on 724 säilitist $14\frac{3}{4}$ tündrit, teisiti $12\ 992\frac{3}{4}$ tündrit, nii siis umbkaudu üks tünder soola selleaegse Tallinna iga elaniku kohta. Arvestuse aluseks TLA, A. g. 102.

²⁾ RRA, Livonica, Tallinna kirjad kuningale, lisand kirjale 3. IV 1676. Sellest selgub, et Tallinna sadamas makseti ühe säilitise hispaania soola pealt kuninglikule litsentskambrile 3 riigitaalrit, kuninglikule portooriumile $\frac{2}{3}$ riigit.; kui siia juurde arvutame kuningliku donatsiooni põhjal võetava väikese lisamaksu, teeb see säilitise pealt kokku 4 riigit. Iga tündri soola eest Lüübecki šillingutesse arvatult tuli maksta $10\frac{2}{3}$ šillingut. Ühe säilitise rukki, otrade või linnaste pealt makseti:

litsentskambrile	1 rgt. 20 šill.
portooriumile	1 rgt. —
lisamaksu	— 24 šill.

kokku 2 rgt. 44 šill.

mis tegi ühe tündri vilja kohta umbes 6 šillingut.

³⁾ Rukki säilitis maksis 1681. a. Tallinnas:

22. VI.	22 rgt.
6. VII.	19 — 20 rgt.
3. VIII.	$18\frac{1}{2}$ — 19 rgt.
30. IX.	16 — 17 rgt. (TLA, B. K. 16).

Kirjast, mis saadetud Tallinnast 28. IV 1682 Lorentz Strahlbornile, ilmneb, et see aeg maksis siin üks säilitis rukist — 18 rgt., linnaseid — 16 rgt., otri — 17 rgt., kaeru — 12 rgt.; üks laevanael Tartu linu — 12 rgt. TLA, L. Strahlborn u. P. Torwest (Ihre Briefcoepen) 1682—1685.

⁴⁾ RRA, Livonica, Tallinna kirjad kuningale aastaist 1682—1692.

Eestis ning ei jätnud Rootsitki puutumata¹⁾, ei suutnud Tallinn, ise puudusega võideldes, palju aidata Soomet, kus häda, eriti 1697. a., kohutavaks muutus²⁾. Aga juba 1699. aastal, navigatsiooni-aja alul on Tallinna kaupmehed valmis müüma suuremal määral vilja, mille nad kokku ostnud 1698. a. võrdlemisi õnnestunud lõikusest³⁾.

Et Tallinna-Soome kaubanduslik läbikäimine toimus mereteed kaudu, siis tuleb käesolevas peatuda ka küsimusel mereohtudest, mida mõnikord peeti oluliseks kahjustajaks kaubandusele ja mille järjekindlamat vähenemist loovutas ulgumeresõidukite, eriti kaubalaeva-tüüpide küll vähe pikaldane arenemine. Balti meri oma lahtedega ei sisalda sugugi vähe raskusi merisõidule. Tormide ajal merekäimine, tihti otse murdlainetus põhjustab rohkesti õnnetusi. Nii nagu meriõnnetused see aeg vaesestasid paljusid välismaaga ühendust pidavaid kaupmehi, nii said neid tunda ka Tallinna ning Soome linnade kodanikud. Õige kujuka pildi sellest annab Tallinna kaupmehe Ebert Mülleri lugu. Teda peale võlgade tabasid 1678.—1690. aastate vahel seitse meriõnnetust, milles hukkusid ta laevad või ta kulul saadetud kaup⁴⁾. 1678. a. aprillis kaotab Müller laeval, mis teel Tallinnast Stokholmi, 40 säilitist linnaseid, lina ja kanepit; 1679. a. tal hukkub teel Amsterdami 30 säilitist rukist; 1680. a. oktoobris hävib laevnik Andreas Mattsoni alus kogu laadungiga teel Tallinnast Stokholmi Hangoneeme läheduses, kusjuures Mülleril läheb kaotsi mõndasugust hollandi kaupa 1800 riigitaalri väärtuses. 1681. a. detsembris läheb põhja Soome rannikul Barösundis temale kuuluv 14 säilitise mahutavusega alus; neli aastat hiljemini, 1685. a. novembris tabab teda samane õnnetus, kuna ta kaotab vastehitatud viiekümne säilitise mahutavusega laeva teel Stokholmist Tallinna, millega koos upub meeskond ja laadung. 1687. a. hävib Mülleril teel Vaasa linna kaupu 800 riigitaalri eest ja lõppeks 1690. a. juunis hukkub laeval Ahvenamaa-saarestikus talle kuuluvat kaupa 900 riigitaalri väärtuses. Nii kaotas Müller nimetatud aastate jooksul meriõnnetuste kaudu oma varandust 8675 riigitaalri eest, mis praeguses rahas moodustaks ligikaudu 3 730 250 senti nominaalses, kuid märksa

1) Et Rootsisis a. 1695—97 oli kas osaline või täieline ikaldus, sellest muuseas G. E. Axelson, Bidrag till kännedomen om Sveriges tillstand pa Karl XII:s tid, Visby 1888 (Upsala väitekiri), lk. 13—15 j. j.

2) Üksi Põhjamaal arvatakse surnud olevat 1696. a. septembrist 1697. a. septembrini 23 400 hinge. Sel ajal saanud paljud loa hankida vilja Tallinnast või Nyenist. Virkkunen, op. cit., lk. 584—85 ja 590. Vt. ka A. Karjalainen, Oulun kaupungin kauppa ja meriliike vuosina 1721—1765, Jyväskylä 1926, lk. 9.

3) RRA, Livonica, Tallinna kirjad kuningale aastaist 1693—1717.

4) TLA u. o., Kaupmeeste Gildi arhiiv, Ebert Mülleri trükitud aruanne — toetuspalve koos väljavõttega rae protokollist 15. nov. 1698 ning Suure Gildi tõendisega 2. dets. 1698.

rohkem relatiivses väärtuses, sest selleaegse raha ostuvõime on peetav praeguse omast suuremaks¹⁾).

Tormidest juhtuvaid raskusi laevade liikumisele tõestavad veel paljud teated, nii ka Tallinna kirjad kuningale aastast 1697 ja 1698, millest selgub, et Tallinna linna saadikud, kes asusid 21. oktoobril 1697 Tallinna reidil kaljasele, mis neid pidi viima kuninga Karl XI matusest osavõtmiseks otseteed, ilma Ahvenamaa-saarestikku läbis-tamata, Stokholmi, neli korda katset tegid Stokholmi sõita, kord isegi Hiiuma saareni jõudsid, kuid kõva tormi ja vastutuule tõttu hädavaevalt hukkumisest pääsedes sunnitud olid tagasi tulema Tallinna lahte²⁾). Nii-viisi hiljusidki rahutuma mere tõttu saadikud matusele. Ka mitmel muul puhul kaevatakse tormika mere ja sest tõusvate merikahjude üle, mis sünnitavat linna kaubandusele halba. Kuid need on siiski asja-olud, millede puhul raske on midagi parata, kui laevad ise pole kuigi kindlad. Ja vaatamata näiteks sellelegi, et Tallinna sadam asub var-jukas lahes ja teda käsitledaval ajal püüti kaitsta ning korraldada, kannatab ka see loomulikult mõnikord iseäranis raskete tormide käes³⁾). Tallinna kaebe tormise mere mõjust kaubandust märgatavalt halvava tegurina tundub nähtavasti vähe liialdatuna, kui vaadata läbikäimist Soome-Eesti vahel sel ajal, mis teostus rannikrahva väiksematelgi paatidel julgelt põiki üle lahe, kõnelemata neist tuge-vamaist 40—50 ja enamgi säilitiste mahutavusega lotjadest, kaljas-test, alustest ja laevadest, mille omanikke taga kihutasid teenimise võimalused⁴⁾).

Seejuures aga on arusaadav, et merisõitudel nii Soome kui Põhja lahes ja Läänemeres juba vanadest aegadest peale olid tarvitusel oma kindlamad ja tuntud mereteed. Üks säärane peatee Soome ja Eestimaa, resp. Tallinna vahel käis Porkkala juurest Kirkonummi kihelkonnas põiki üle lahe, sest siin on Soome lahe kitsamaid kohti⁵⁾). Selle vana peatee kohta, mille kaudu käis juba ammu reisijate ja kauba vedu, on tõendisi nii Tallinna kui ka Soome ja Rootsi arhiivides. Kui laevade liikimine Porvoo, Viiburi ja muude Soome lõuna-ranniku idapoolsemate paikade ning Tallinna vahel loomulikult

¹⁾ XVII sajandi keskel arvatakse ühe riigitaalri väärtust umbes 5 marga 75 pennile enneilmajaaegses soome rahas. Vt. museas Kyösti Kaukovaalta, Uudenkaupungin historia. Kuvilla ja kartoilla varustettu. I osa, Tampere 1917, lk. 270 (teiste allikate järgi).

²⁾ RRA, Livonica, Tallinna kirjad kuningale 4. XI 1697 ja I. 1698.

³⁾ Vt. 1696. a. ja 1700. a. tormikahjustest Tallinna sadamas O. F. v. Wrangell, Chronik von Ehstland, Tartu 1845, lk. 66, 67.

⁴⁾ Laevade mahutavust arvati kas soola, tõrva või vilja säilitiste järele.

⁵⁾ Porkkala tulitornist paistvat hea ilmaga Eesti rand (Naissaar) ja pikasilmaga võidavat eraldada isegi Tallinnas üksikuid kirikutorne. J. E. Rosberg och Uno Fleege, Kyrkslätt socken, dess natur, utveckling och historia. I—III, Helsingi 1900—1901, I, lk. 8.

toimus ka otsemat teed, siiski sõideti väga sageli piki lõunaranda umbes Porkkala läheduseni, kust siis võeti suund Tallinnale. Porkkala tähtsusest läbikäimise vahendajana Tallinna-Soome vahel tunnistavad mitmed määrused, samuti reisijate mugavuseks kui ka vägede veo hõlbustamiseks siia, nagu Ahvenamaalegi, ehitatud varjuhooned, edasi siin juba vanast ajast asuvad kipparid, mõnes ranniküläs elavad ja „venekondi“ moodustavad purjetuskohustuslikud talunikud (lauttaustalonpojat, färjebönder), kellel juba 1576. a. oli Johan III poolt antud vabadus mõningatest abitöödest, kes seejuures aga avavee olles pidid toimetama vedu Tallinna ja tagasi¹⁾.

Kui nimetatakse, et laevade liikumise kiirus sel või vähe varem ajal oli õige väike, laevade kuju raskepärane ja takistas suurema kiiruse saavutamist ning tuuakse ette näiteid, et koos laadungi pealeja mahalaadimisega laevad oma reisil viibisid väga pika aega (1609. a. üks praam Kyminkartanost Narva viis nädalat, mõni laev umbes samal ajal Viiburist Turu kaudu Stokholmi 10 nädalat²⁾), siis kahtlemata see on selles suhtes õigus, et laevad olid aeglase sõiduvõimega. Kuid XVII sajandi lõpul näeme laevanimistutest, et nimelt sadamas viibimine laeva tühjendamise ja laadimise otstarbel moodustab reisiajast olulisema osa. Sageli põhjustasid seda ka tormid või vastutuuled, mis sundisid laeva ankrus seisma mõnes varjukamas paigas. Soodsa ilmastikuga sooritati reisid aga juba päris kiiresti, ja see võimaldas Soome laevadel ning paatidel navigatsiooni-ajajooksul Tallinnat mitmel korral külastada³⁾. See oli iseäranis soodus seetõttu, et juhul, kui Soome rannikul jääolud ja merel ilmastik vähegi lubasid, võidi purjetada Tallinna, kus sadam oli tavaliselt kauem jääst lahti kui teised ümberkaudsed sadamad. Seda tõestavad hästi laevade nimistud⁴⁾, kust näeme, et Narva või Nyeni määratud laevad sageli jäävad Tallinna talvitsema, ilma et nad nimetatud sada-

¹⁾ Vt. pikemalt Porkkala tähtsusest ses suhtes K. R. Melander'i tööst „Merimatkoista maassamme 1500- ja 1600- luvuilla“, Historiallinen Arkisto XXXII, Helsingi 1924, lk. 1—17. Ka J. E. Rosberg och U. A. Fleege, Kyrkslätt socken II, lk. 71—72, 75; Väino Vallin, Suomen maantiet Ruotsin vallan aikana, Kuopio 1893, lk. 77—78, 109, 105—107; R. Hausen, Navigationen vid Finlands sydkust, Fennia 14, nr. 6 j. t.

²⁾ K. R. Melander, Merimatkoista, lk. 4.

³⁾ Nii olid Tallinna esindajad 29. augustil 1648 kell 11 õhtul laevale asudes järgmisel päeval kell 11 paiku hommikul juba Hangõneemel. (Kust. Grotenfelt), Relation vnd kurtzer bericht was in dieser abfertigung zu Ihr gräfflichen Excellenz Hochzeit so den 10. September. 1648 in Abo feierlich celebrirt vorgelauffen, Historiallinen Arkisto X, lk. 165. Lisas ühele Helsingi palvele-kaebuskirjale 19. XII 1683, kõneledes eest sadamapaigast Helsingi läheduses, mis umbes pool miili linnast eemal asuvat, selgitatakse, et siit soodsa tuulega jõutavat poole päevaga „till Räfte och Lijfland“. Nordmann, op. cit., III, nr. 39, Litt. A, lk. 110.

⁴⁾ TLA, A. g. (Schiffs-Steurlisten), eriti portooriumi-raamatud.

matesse oleks saanudki. 1694. a. näiteks üks Meemeli määratud soolalaev tuleb Tallinna, sest Meemeli sadam on juba jääs. Üldse peab tähendama, et Tallinna sadam see aeg mõnes väga tähtsas suhtes näib rahuldavas seisundis olevat. Nii on laevad siin võrdlemisi hästi tormide eest kaitstud ja sadam ise on nii sügav, et võimaldab kaubalaevadel täies laadungis sildumist lautri või kai äärde. Kuigi laevnikud, kes Tallinna tulid, tavaliselt ise hästi teadsid siinset laevateed, oli võimalik saada siit vilunud kippareid ja lootse, kes juhtisid laeva sadamasse või siit välja. 1696. a. näiteks on sellist abi kasutanud välismaa laevad 13 ja omamaa laevad 30 juhul¹⁾. Juhitismaks on harilikult madal. Iseloomulik on ka, et laevad, eriti Soomest, tulid tihti mitmeliikmelises salgas, kui nad olid pärit lähistikku sadamast.

Vaatamata eelpool esitatud mõnele tingimusele, mis mõnikord raskendasid Tallinna-Soome vahelist kaubavahetust, kujuneb see maaala Soomes, mis seisis Tallinnaga ühenduses, mõjukalt suureks. Rannaala umbes Torneost Põhjalahe sopolis kuni Viiburini ja enamgi ida poole Soomelahe, tunneb hästi Tallinnat. Sellelt rannaalalt, millel üht vanimat Soome maateed Turu ja Viiburi vahel — n. n. Suuri rantatie ehk Suuri Venäjantie — möödagi levis Tallinna kaup, kulges ta ka enam sisemaale, mille kohta on mitmeid tõendisi.

Järgnevas püütakse hiljemini üksikasjalisemalt näidata Tallinna kaupmeeste „offensiivi“ Soomes ja nende kaupade mõju siin valitsevaile kaubanduslikele vahekorrale. Ja suur oli seegi aktiviteet, mida avaldasid Soome linnad ja rannikurahvas ses suhtes. Meie võime Tallinna kaubitsemist Soomega jagada kahte erinevasse liiki: kauplemine Soome linnadega ja teiseks seesugune vahekord Soome maa-, resp. rannarahvaga. Nii nagu Tallinnas mõlema liigi jaoks on eritingimusi loodud, nii Soomeski on jälgitav suur erinevus õiguslikes tingimustes Tallinnaga kaubitsemise suhtes linnade ja talunikkude vahel. Kui esimesed asusid soodustatud seisundis, siis toimisid viimased sageli väga intensiivselt „salakaubanduses“, mille üle väga rohkesti leidub kaebaid Soome linnade poolt. Ja viimaste vaatekohalt olid kaebad küllaltki õigustatud, sest keeluvastaselt kaubavahetust toimetavad maaelanikud, karastatud seiklusimanavaist sõitudest, viisid siit osavalt Soome mitmesuguseid kaupu ja müüsid seda maal kasuga edasi. Sellega riivasid nad aga iga vastava maaala lähema sadamalinna huve, mis loomulikult nõudsid selle kaubanduslike tehingute koondamist enda kätte.

Enne kui vaadelda Soome üksikute linnade ja talurahva kaubanduslikku suhtumist Tallinnale, tõestaksime seda üldisemalt mõne andmestikuga. Kuigi XVI sajandi lõpul ja XVII alul on laevade liiku-

¹⁾ TLA, A. g. 102: Extract von Einkommenden und Ausgehenden Schiffen und Schuten. Königl. Portorij Cammer a^o 1696.

mise tihesust raskem kindlaks määrata, sest laevade registratuurid sest ajast on kas osalt kaotsi läinud või puudulikumalt peetud, siiski on võimalik saada teatava kujutelma. Sel ajastul on Tallinn Soomega pidanud võrdlemisi elavat vahetust, mis näitab aina suurenemise tendentsi XVII sajandi jooksul. Kui Tallinn seisab aastate 1574—1616 vahel Turuga küll hõredamas kaubavahetuses võrreldes teiste maade ja linnadega nagu Madalmaadega, Lüübekiga, Viimariga, Dantzigiga ja isegi Riiaga, olles siin alles kümnendal kohal ja ees asudes Eesti- ning Liivimaa linnade seas Narvast ning Pärnust¹⁾, siis Viiburi suhtes on ta aastail 1584—1620 juba neljandal kohal, kusjuures Tallinnast see aeg väljus Viiburi 47 ja tuli sealt 33 (Riia kohta sama aeg vastavad arvud 1 : 1 ning Narvale 2 : 2)²⁾, Porvoo suhtes aastail 1614 ja 1615 esimesel kohal³⁾, ja Helsingi suhtes aastate 1585, 1606, 1614 ja 1615 andmestiku järgi kolmandal kohal⁴⁾; viimaksnimetatud kahes linnas üldse ei märgita sel ajal kaubavahetust Riiaga. Riia näib Soome linnadele juba oma kaugema asukoha tõttu palju väiksema tähtsusega olevat, mis veel koguni väheneb XVII sajandi alul. Seevastu kasvab aga Tallinnaga ühendust pidavate laevade arv XVII sajandil. 1680. a. portooriumiraamatus 3. aprillist 4. novembrini on registreeritud 203 vähemat Soome laeva⁵⁾. Kui siit maha arvata 5 Hiiumaa rootslaste ja kaks Mahu (Toolse) laeva, mis Soome väiksemate laevade hulka arvatud, jääb arv ikkagi 196.

See sissetulnud ja väljunud laevade arv tõendab kujukalt, kui võrt tihe oli Tallinnal läbikäimine Soomega. Kõige rohkem Soome laevu on viibinud Tallinnas laadakuudel ja kesksuvel, kui navigatsioon oli kõigiti soodus. Soome laevade liikumise elavust Tallinna sadamas näitab sama 1680. aasta kohta järgnev kokkuvõte:

Aprill	11	August	24
Mai	36	September	35
Juuni	41	Oktoober	24
Juuli	29	November	3

Kuid peale nende vähemate laevade, mis olid enamasti pärit rannikkihelkonnist ja seepärast iseloomustavad just Soome talunikudega kaubandusliku läbikäimise tihesust, on rohkesti suuremaidki Soome laevu Tallinnat ja Tallinna laevu Soomet külastanud⁶⁾, ühen-

1) T. S. Dillner, Tabeller rörande Finlands handel aren 1570—1622, Historiallinen Arkisto XIII, 1894, lk. X—XV.

2) Dillner, op. cit., lk. XVI—XIX.

3) Dillner, op. cit., lk. XXIV.

4) Dillner, op. cit., lk. XXIII.

5) TLA, A. g. 58: Journal von Finsche Ausgehende Rollen.

6) 1696. a. tegeles Tallinna sadamas 21 Tallinna oma laevnikku, kelledest sissesõitvaina on registreeritud 12, väljununa 28, kokku 40. TLA, A. g. 102.

dust pidades Tallinna ning Soome linnade kui ka rannikkihelkondade vahel. Tallinnat 1680. a. külasthanud omamaa suuremate laevade arvus, mis väljunute registris tõuseb 153-ni, moodustavad seesugused Soome-Eesti vahelist trafiiki toimetavad laevad olulise osa¹⁾. Võrdluseks võib tuua teateid veel 1696. aastast, kus välismaa laevu Tallinna sadamasse tuli 24 ja väljus 27, kokku 51, omamaa laevadest aga portooriumi-raha on andnud 75 sissesõitvat ja 158 väljuvat laeva, kokku 233²⁾. Välismaade laevade vähesust sel aastal tuleb seletada asjaoluga, et 1696. aasta oli juba nälja-aasta, kus vilja väljaveedu oli õige piiratud ja seegi enamjaolt läks riigi teiste osade hädatarbeks, nagu tõendab seda omamaa laevade arv ja väljaveo aine. 1696. a. on Tallinnasse sisse tulnud ja väljunud kokku 36 laeva Turust, 20 Helsingist, 10 Björköst, 8 Oulu lähedusest ja Oulust, 6 Porvoost, edasi Kimitolt, Barösundist, Vaasast, Uusikaarlepyyst, Pernajast (Pernasocken), Naantalist, Pellingist, Fagerviigist, Inkoost (Ingasocken), Raahest (Brahestad), Aboforsist jne. Üldse peale nimetatute olid sagedad külalised Tallinnas laevad Hiittisest, Pohjast, Porkkalast, Massabyst, Porvoo kihelkonnast, Ahvenamaalt, Soome lahes asuvast Suursaarest, Karjast, Pyhtäält (Pyttis) ja paljudest teistest kohtadest.

Nagu eelpool toodud arvud veel kord tõendavad, osanes Soome turule Tallinna kaubanduses XVII sajandi lõpupoolel õige tähtis koht. See turg oli võrdlemisi stabiilne kaubavahetuses Tallinnaga, ja seda võisid õige ulatuslikult ning kindlalt arvestada Tallinna kaupmehed oma ärilistes kalkulatsioonides.

O. Liiv.

(Lõpp järgmises numbris).

Andmeid viimasest suurest katkust Lõuna-Eestis aastail 1710—1711.

On teada, et meie kodumaa ajaloolise ajajärgu kestel on palju kordasid näinud „musta surma“ ehk katku halastamatut võidukäiku. Kroonikais säilinud kirjeldused näitavad kohutava kujukusega, kui sagedasti katk siia ilmub ja millise põhjalikkusega ta siin teeb oma tööd, samuti nagu ümbruskonnaski, ligemal ja kaugemal. Neid kirjeldusi lugedes mõistame, miks rahva muinasmälestistes pühendatakse nii palju tähelepanu just katkule.

¹⁾ TLA, A. g. 62: Journal von Ausgehenden Inländischen Schiffe und Schuten. Portory Reval Anno 1680.

²⁾ Nii on sel aastal Tallinna sadamasse sisse sõitnud ja siit väljunud välis- ja omamaa laevu kokku üldse 284. TLA, A. g. 102.

Prægusel korral peatume silmapilguks viimase suure katku juures, mis möllas siin natuke rohkem kui kahesaja aasta eest Suure Põhjasõja ajal ning mille tagajärjed ühes teiste sõjaaegsete nähetega osutusid sõna tõsisel mõttes katastroofilisiks meie kodumaa ja rahva kohta.

Suure katku eelloo suhtes piirdume järgmiste lühikeste tähendustega. 1703. a. ilmub katk Ungaris, kaks aastat hiljemini möllab ta Poolamaal, järgneval aastal Preisimaal, aastail 1708—1710 Leedus. 1708. a. tuleb katk avalikuks Saaremaal ning 1709. a. algab ta hävitustöö Liivimaa mandril, kestes siin ja Eestimaal kuni 1711. aastani, ulatudes isegi veel 1712. aastasse. Raskemaks ajaks Põhja-Liivimaal on nähtavasti 1710. a. ja 1711. a. esimene pool. Eestis tol ajal möllavat taudi nimetab samaaegne Rootsi arst dr. Körber oma nägemise põhjal Tallinnas „tõsi-seks idamaa katkuks“¹⁾. On tõenäoline, et tol korral, nagu vististi mõnikord varemingi, õieti mitu taudi rööbiti ja üksteisega ühenduses, tegid oma laastamistööd: muhukatk, tüüfus, võib-olla isegi influentsa, rõuged ja kõhutõbi²⁾.

Suure katku tagajärgedest rahvastiku suhtes Põhja-Eestis leiame üksikasjalisi andmeid Harjumaa kohta parun P. Ungern-Sternbergi kirjutises „Das Annotations-Protokoll de A-o 1716 für den Distrikt Harrien“³⁾. Siin esinevad teated katku surnute ja ellujäänute kohta, nagu need 1712. a. üles tähendatud. Üksikute lähemate katku tegevuse kirjeldustega Eesti maa-alal puutume kokku mitmel pool⁴⁾. Siin kohal tahaksin esitada mõningaid ligemaid andmeid katku hävitavast tegevusest praeguses Lõuna-Eestis, välja arvatud Saaremaa. Enne seda aga tähendatagu mõningaile ettevaatuse vahendeile, mida tarvilikuks peavad tollekordsed valitsusvõimu esindajad.

Liivimaa „täisvõimuline komissar“ (Plenipotentiaar-Commissair) parun von L ö w e n w o l d e käsul pannakse maksma katku ilmumise puhuks järgmine korraldus⁵⁾: Katku vallutatud kohtadest ei tohi ükski inimene kokku puutuda (Umbgang haben) kellegagi, kes veel ei ole infitseeritud, samuti ei ole lubatud taudist puutumata jäänud külade ja perede elanikkudel minna haigete ning infitseeritute

¹⁾ Vt. „Inland“ 1845, nr. 43.

²⁾ Vt. selle kohta S. Slonimskis, Материалы по истории медицины в Литве, Каунас 1929, lk. 19.

³⁾ Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, VII, Tallinn 1912, lk. 15—63.

⁴⁾ Vastava kirjanduse loend E. Winkelmannil „Bibliotheca Livoniae historica“, Berliin 1878, nr. 498, 523, 6117—6123, 6511.

⁵⁾ Vt. Tartu maakonna „voliniku“ eeskirja ärakiri (ilma allkirjata), „antud Viljandis“ 12. VII 1711, Läti Riigiarhiiv, Medizinal u. Sanitäts-wesen 1644—1711.

juurde. Selle keelu vastu eksijaid karistatakse surmaga. Selleks tulevad paljudes kohtades võllad üles seada, „et igauks teaks hoiduda ja keegi ei läheks ei infitseeritud küladest tervetesse ega viimastest infitseeritud ja kahtlastesse küladesse“. Kuna leidub kuritahtlikke inimesi, kes, veel mitte täiesti terveks saanud, nähtavasti püüavad oma naabritele haigust edasi anda, et „rikastuda nende varandusega“, nagu seda aasta eest „kahjuks küllalt olnud“, siis määratakse, et „seesugune õel inimene, kes ei ole veel terveks saanud ja läheb tervesse külasse või peresse, või terve, kes läheb „välja surnud“ majasse riisuma“, peab, kui ta tabatakse teo pealt või kui ta süü kindlaks tehakse, „otsekohe ilma mingi armuta“ võlla tõmmatama (am Leben und mit dem Galgen gestrafet werden).

Kui vaadelda Lõuna-Eesti kirikuraamatuid, mis võrdlemisi suures arvul alal hoitakse meie Keskarhiivis, siis näeme, et nad annavad õige vähe teateid katkust üldse ning katku surnuist eraldi. Enamik kirikuraamatuid ei sisalda surnute registrit aja kohta, mil katk siin möllas. Mõnes kihelkonnas on küll hakatud surijaid suuremal hulgal kirja panema; varsti on aga sellest loobutud ja kirikuraamatus mitu lehekülge tühjaks jäetud, mis pärast ongi jäänud täitmata. Nii näit. registreeritakse Tarvastus¹⁾ viimased surnud 1709. a. septembri kuus ja järgmised alles 1711. a. Paistus algab säilinud kirikuraamat 1. sept. 1710²⁾ ning esimesel kuul registreeritakse 84 surnut (ühel päeval 10), oktoobris 65, novembris 17 ja detsembris 9, ilma et mainitaks surma põhjusi; sellejärel tuleb vaheaeg ning järgmine surnu kirjutatakse raamatusse alles 1. märtsil 1711, millega ka märtsikuu registris piirduetakse, et jälle alles sama aasta juunikuus maad anda uutele surnute nimedele. Võnnu kirikuraamatus, mis algab 1711. aastaga³⁾, öeldakse sama aasta 1. jaanuari kuu päeva all sissekirjutatud neljast surnust, et nad on surnud „an der Contagion“, teiste surma põhjus lisatakse juurde eesti keeles: „jummal witsan erräkohlnu“. Samal kuul registreeritakse veel viis, kes surnud „in der Pest“, siis järgneb kuus tühja lehekülge, millede ühe ülemisel serval seisab kiri: „A-o 1711 d 26 Jan. sepulti“, kuid maetute nimed puuduvad täiesti. Edasi leidub 15. veebruaril kümne maetu hulgas kaks katku (in der Pest) surnut, märtsikuu pannakse kirja kaheksa surnut — kõik „Jummala witsan“, sama surma põhjust mainitakse veel juunikuus neljateistkümnel ja juulis — üheksal juhul. Paaril korral lisatakse juurde märkus „kige omma perrega“. Järgmiselgi (1712) aastal sureb veel kolm inimest sama taudi kätte.

¹⁾ Tarvastu kirikuraamat, I (1708—1734), Keskarhiivis.

²⁾ Paistu kirikuraamat, I (1710—1704), Keskarhiivis.

³⁾ Võnnu kirikuraamat, I. (1711—1726), Keskarhiivis.

Kirikuraamatute vaikimist katku surnute suhtes tuleb kõige pealt küll sellega seletada, et kirikuõpetajad osalt olid sõja raskuste tõttu kohtadelt lahkunud, osalt varemini surnud või otsekohe katku ohvriks langenud. Edasi on arvestatav seegi, et surnute suure hulga tõttu lihtsalt ei jõutud neid korralikult raamatusse kirjutada; sissekirjutamise toiming lükati edasi ning — jäigi korda saatmata. Viimaks on ka kindel, et tihti ei teatudki kõigi surejate arvu ega nimesid, sest paljusid ei toodudki kiriku juurde maha matmiseks, vaid paigutati ligemal olevasse „kalmudesse“ või „võsasse“. Nii on Halliste kirikuraamatu järgi¹⁾ 1710. aastal (Anno Salutis MDCCX) terves Halliste kihelkonnas katku surnud 1750 inimest — „suuri ja väikseid“, kes „kalmudesse ja võsastikku“ (in Kallmuthen und Gebüsch) maetud, nagu „mittesaksa kirikueestseisjad“ on üles tähendanud (annotiert). Paistu surnuaeda tuuakse veel 1712. a. üks mees, kes juba kahe aasta eest katku surnud ja „võsasse“ maetud.

Seisundi selgitamiseks katku järel antakse 21. augustil 1711. Liivimaa kirikuõpetajatele käsk teatada, mitu inimest on igas mõisas katku surnud ning kui palju mehi ja naisi, suuri ning väikseid on veel elus igas peres (Gesinde)²⁾. Läti Riigiarhiivis säilinud vastava käskkirja ära kirjalale juurdelisatud kihelkondade loendis leiduvad ainult Liivimaa Läti osa nimed, millest võiks järeldada, et mainitud eeskiri on saadetud ainult Lõuna-Liivi kirikuõpetajaile. Kuid sellega ei ole muidugi mitte veel öeldud, et Põhja-Liivi kirikuõpetajad ei saanud sellekohast käsku. Kuidas oli selles suhtes tõepoolest lugu, ei ole nende ridade kirjutajal võimalik olnud kindlaks teha, eriti mitte leida kirikuõpetajate aruandeid katku tagajärgede kohta praeguses Lõuna-Eestis.

Täielikumaid andmeid katku hävitustöö ning rahvastiku seisundi kohta pärast katku Liivimaal leiame 1711—1713. aastail siin toimepandud rahva lugemise ehk registreerimise materjalidest, mis alles hoitakse Läti Riigiarhiivis. Silmnähtavalt vastava eeskirja põhjal (nagu Eestimaal 1712. ja 1716. a.) esitavad mõisapidajad üksikasjalised kirjalikud aruanded, milledes loendatakse vastava mõisa järgi leiduvad pered nimepidi külade järgi, töövõimeliste ning töövõimetute isikute, samuti laste arv igas peres, katku surnute arv igas peres; paljudes kohtades lisatakse veel juurde teated vastavates peredes leiduvate hobuste ja härgade ning harvemini teistegi koduloomade kohta. Tihti nimetavad mõisapidajad või mõisavalitsuse esindajad oma aruandeid, milledele juurde lisatakse tõendus, et teated kinnitatakse vande all, „vakuraamatuks“ (Wackenbuch). Kõik andmed käivad talupoegade kohta ning näitavad nõnda katkuohvrite arvu

¹⁾ Halliste kirikuraamat, I (1697—1733), lk. 370, Keskarhiivis.

²⁾ Vt. vastava eeskirja ära kirjalik, ilma saatja nimetuseta ning allkirjata, Läti Riigiarhiivis, „Medizinal- und Sanitätswesen 1644—1711“.

talupoegade hulgast, samuti talurahva isiklikku koosseisu ja varanduslikku seisundit katku järel¹⁾.

Millist pilti pakuvad rahvalugemisel kirja pandud andmed katku hävitustööst ning rahvastiku seisundist pärast katku? Laseme kõige pealt kõneleda arvudel. Praeguse Tartumaa 15 kihelkonnas sureb katku ühtekokku 12215 inimest. Surevuse suhtes seisab esimesel kohal Laiuse kihelkond 1625 surnuga, temale järgneb Nõo (1514), Kambja (1119), Äksi (1113), Otepää (1002), Puhja (944), Maarja-Magdaleena (902), Rannu (852), Rõngu (849), Palamuse (706), Tartu Jaani 566 (siia kuuluvad Raadi, Vasula, Kavastu j. t.), Kodavere (409), Torma (250), Võnnu (245), Kursi (119).

Tähelepanu väärivad mõned arvud. Nii on katku vikat eriti suurt hävitustööd teinud Laiusel. Tema naabruses olev Torma, mis (ühes Lohusuuga) maa-alaliselt Laiusest suurem, on sellega võrreldes õieti hästi läbi tulnud, kuna Laiusest umbes poole vähem Palamuse ligi 3 korda nii palju surnuid peab andma kui Torma. Silmapaistev on ka vahe Äksi ja Kursi vahel. Kuna mõlemate suuruse vahe väike, peab esimene 1113 liiget katkule andma, viimane aga ainult 119. Samuti näeme suurt Võnnu kihelkonda oma 245 surnuga tunduvalt väiksema Nõo kõrval (1514) olnud olevat õige heas seisukorras. Ka teistes kihelkondades on, nende maa-alalist ulatust silmas pidades, konstateeritav vahe katku ohvrite vahel, milles sugugi mitte ei peegeldu vastavate kihelkondade suuruse omavaheline suhe. Muidugi ei saa siin kindlaks teha absoluutselt vastavat pilti kihelkondade rahvastiku suuruse suhtes, vaid tuleb kindlasti ka arvesse võtta, et rahva arvuline koosseis oli paljudes kihelkondades pärast suurt näljaaega (1695 j. j. aastad) ning sõja sündmusi tunduvalt muutunud.

Praeguselt Võrumaalt puuduvad andmed Räpina kohta; ülejäänud viies kihelkonnas on katku surnuid 1245. Eesotsas seisab Urvastu (454 surnut), sellele järgneb Kanepi (382), Vastseliina (246), Rõuge (137) ja lõpul seisab Põlva 26 surnuga. Nii on Võrumaa kihelkonnad võrreldes Tartumaaga õieti kergelt läbi saanud; eriti võib seda öelda suurest Rõugest ning Põlvast.

Palju halvem on seisukord praeguse Valgamaa kolmes kihelkonnas, kuna andmed puuduvad Karula kohta. — Siin on katku surnuid 2622: esimesel kohal seisab Sangaste-Laatre 1351 katkuohvriga, tema järele annab Helme 876 ning Hargla 395 surnut.

Üldse on praegusel Tartu-, Võru- ja Valgamaal, paar kihelkonda välja arvatud, ühtekokku katku surnud 15.206 inimest. Selle arvu tähendus selgub meile iseäranis, kui edasi konstateerime, et eel-

¹⁾ Mainitud registrid ehk „vakuraamatud“ asuvad maa- ja kihelkondade järgi korraldatud Läti Riigiarhiivis: Aus Archiv der Oekonomie Verwaltung, Zählung der Bauerschaft Livlands, 1711/12.

mainitud rahvalugemisel leiti samal maa-alal elavat talupoegi üldse 18.958 inimest — täisealisi ning lapsi ühtekokku. Nii on katku ohvriks langenud suhteliselt ellujäänutega 44,47%, s. o. ligi pool rahvastiku üldarvust.

Viljandimaa seitsmes kihelkonnas on katkule saagiks saanud 10.748 inimest. Siin on esimesel kohal Viljandi kihelkond 2615 surnuga, tema järel tuleb Paistu (2537) ning Põltsamaa, kuhu kuulub ka Võisiku vald (2063); siis järgneb Suure-Jaani (1439) ja Pillistvere (1124), paremas seisukorras paistavad olevat Tarvastu (852) ning väike Kolga-Jaani, kus Soosaares ja kiriku vallas loendatakse kokku ainult 88 surnut.

Eriti raskelt on katk möllanud praegusel Pärnumaal: seal on 8 kihelkonnas katku surnud tervelt 15.901 inimest, s.o. isegi rohkem kui Tartu-, Võru- ja Valgamaal ühtekokku. Järjekord ohvrite arvule vastavalt on: Jaagupi, kuhu kuulub ka Tori (vähemalt osalt) (4604 surnut, Halliste-Karksi (3466), Audru (1818), Mihkli (1655), Saarde (1430), Testamaa (1421), Pärnu maakogudus (943) ja viimaks Väandra (564). Kokku võttes näeme, et praeguse Lõuna-Eesti eelmainitud kihelkondades, peale Saarema, on katku surm talupoegade hulgast maha murdnud ühtekokku 41.855 inimest. Kuidas surnute arv tervel kõnesoleval maa-alal suhtub ellujäänute arvusse, seda ei ole praegusel korral võimalik olnud kindlaks teha. Ellujäänute seisukorrast saame teatava kujutluse Tartu—Võru—Valgamaa kohta käivast koguarvust. 18.958 elavast talupojast on nimelt töövõimelisi mehi ja naiseid 11.633, ehk 61,3%, vanu ja töövõimetuid 1977, ehk 10,5%, lapsi 5348, ehk 28,2%. Soo vahekord on järgmine: töövõimelisi mehi on 6105 (52,5%), naiseid 5528 (47,5%); töövõimetuid mehi on 886 (44,8%), naiseid 1091 (55,2%).

Kui võrrelda Tartu—Võru—Valgamaa kohta käivaid arvuksid Harjumaa omadega, nagu need esinevad eespool mainitud Ungern-Sternbergi kirjutises, siis näib, et seisukord Põhja-Eestis on olnud veel palju halvem kui Lõuna-Eestis. Nii loendatakse näit. Kuusalu kihelkonnas 1712. a. 1914 katku surnut 739 elusoleva talupoja kõrval, Kose kihelkonnas on vastavad arvud koguni 3344 ja 506, s. o. 6,6 : 1.

Katku laastavat tegevust kohtadel illustreerigu mõned näited Tartu maakonnast.

Laiuse kihelkonna 408 perest on katku järel „tühjad“ tervelt 186, s. o. 45,6%; katku on surnud 1625, ehk võrreldes elusatega tervelt 64,4% kihelkonna talupoegadest. Elus on veel ainult 899 inimest (35,6%). Elavaist on täisealisi 635 (70,6%), lapsi 264 (29,4%); täisealistest on töövõimelisi 537 (84,6%), vanu ja töövõimetuid 98 (15,4%). Nii on katk Laiuse kihelkonnas teinud õige põhjaliku töö.

Ligemalt vaadeides kaht Laiuse kihelkonna valda näeme järgmist pilti.

Laiuse vallas on endisest 121 perest, mis kõik nimepidi loendatud, tühjad tervelt 63, s. o. pool valda on elanikkudest lagedaks jäänud; terves vallas on 532 inimest katku surnud ning ellu jäänud on kõigest 227. Nii on katk maha murdnud üle $\frac{2}{3}$ (70%) valla talupoegadest.

Jõgeva vallas on 104 perest tühjaks jäänud 61, s. o. üle poole (58,6%), katku on surnud 441 inimest (73%), elus on veel 162 (27%) hinge — täisealisi ja lapsi.

Surnute arv peredes on väga kõikuv. On peresid — tõsi küll, õige vähe — kus on ainult üks isik katku surnud; enamikus kõigub aga see arv 2—16 vahel. Leidub küllalt peresid, kus kõik elanikud on katku ohvriks saanud, teistes näeme surnute ja ellujäänute vahel järgmist suhet. Enamikus on juhud, kus surnute hulk tunduvalt ületab elavate arvu: näit. kahele ellujäänule vastab 8, 10, isegi 16 surnut samas peres, 5-le vastab 12 surnut jne. Leidub aga ka seesugune pere — kuid haruldase erandina (Leedis) — kus 10 ellujäänu vastu seisab ainult üks surnu.

Palamuse kihelkonnas on Kuremaal 42 perest tühje 10, surnuid on peredes sama palju kui Laiuselgi (4—15); üks pere on pidanud ära andma 15 inimest, üle on jäänud üks töövõimeline naine.

Roelas näeme samasuguse üldpildi juures ühe pere, kus on surnud tervelt 20 inimest ja pere on jäänud täiesti tühjaks.

Maarja-Magdaleena kihelkonnas on 257 perest tühjad 83, s. o. ligi $\frac{1}{3}$. Mõnes külas, näit. Kudina Pattastel on 18 perest tervelt 12 tühjaks jäänud.

Aksi kihelkonnas on üle poole peresid tühjad: 211-est tervelt 132 (62,5%), Tartu-Jaani (praegu Tartu-Maarja) kihelkonnas on 138 perest tühje 74 (53,6%). Ilmatsalus on 18 perest tervelt 14 „puhtalt välja surnud ja maad praegu tühjad“, Anrepis on Saarde küla, kus oli 4 peret 19 hingega, täiesti lagedaks jäänud, samuti on Forhoff'is 20 perest tühje 14; eriti on Soomküla (Someküllä) ja Hiieküla (Hieküllä) täiesti tühjaks jäänud.

Mainitagu veel, et Ilmatsalu ülejäänud 4-jas peres kokku elab ainult 11 inimest (6 meest, 4 naist, 1 laps); nii on Ilmatsalu vald pea täiesti „välja surnud“.

Mis puutub mõnikord esinevasse väitesse¹⁾, et otsekohe katku või mõne teise suurema taudi järel tavaliselt puhkeb suur abiellumiste hoog, siis näivad nende ridade kirjutajal praegu saadaval olevad vähesed andmed seda väidet teataval määral toetavat. Nii on Rannu kihelkonnas abiellujaid 1710. a. 12 paari, järgmisel (1711.) aastal tõuseb see arv 58-le, langeb 1712. a. jälle alla 14 peale ning

¹⁾ „Inland“ 1845, nr. 43, vrg. 746.

jääb edaspidigi kahekümnest allapoole. Paistus on vastavad arvud järgmised: 1710. a. 52 laulatust, 1711. a. 139, 1712. a. 33, 1713. a. 33, 1714. a. 31; siis langeb laulatuste arv koguni alla kahekümne ja jääb selleks rea aastate kestel. Tarvastus on laulatusi 1711. a. 66, järgnevail aastail aga kõigub nende arv 20 ja 30 vahel.

Rida aruandeid sisaldab, nagu eelpool mainitud, ka andmeid talupoegade päralt olevate loomade, eriti hobuste ja härgade kohta. Neist on näha, et sõja tagajärjel, võib-olla ka ühenduses katkuga, koduloomade arv seisab õige madalal. Edasi selgub, et talupoja majapidamises hobused etendavad võrdlemisi õige väikest osa, kuna töö- ja veoloomana tavaliselt esineb härg.

Nii leidub Laiuse kihelkonna Laiuse vallas 1713. a. ainult 6 hobust, härgi aga 92. Rida külasid ei tunnegi hobust, teistes on ainult üksikud hobused mitme pere kohta. Erandina esineb näit. üks küla (Kasevere), kus alles jäänud kahes peres on kummaski oma hobune ja peale selle veel kokku 5 härga.

Härgade arv on külades väga kõikuv. Nii näit. leidub ühes külas (Kantküla) 9 pere kohta 10 härga, teises (Palupere) on 7 perel 11 härga, kolmandas (Lõppe) tuleb 9 pere kohta koguni tervelt 26 härga, selle kõrval ühes külas (Vilina) aga 6 pere kohta ainult 4 härga. Tähkvere vallas leidub 112 härja kõrval ainult 13 hobust, Vaimastveres 44 pere kohta — 18 hobust ja 68 härga. Palamuse kihelkonnas näeme Kuremaal 32 pere kohta 17 hobust, 26 härga ja 33 lehma. Seejuures on ühes külas (Kodoküla) kuue pere kohta lainult üks lehm, seegi peres, kus elab ainult üks töövõimeline naine, kuna 5 hinge samast perest on surnud. Õige hea seisukord näib seevastu valitsevat Enkülas ja Palamuse külas: seal on neljas peres igaihes 3 ja seitsmes 2 lehma. Imukveres tuleb 10 pere kohta kokku 7 hobust, 9 härga ja 11 lehma. Maarja Magdaleena kihelkonnas on Kudinal 41 peres 16 hobust, 34 härga, Jõe vallas 17 peres 10 hobust ja 20 härga. Äksi kihelkonnas: Voldis 9 pere kohta 3 hobust ja 14 härga. Kodavere kihelkonnas on Pala valla 22 peres 16 hobust ja 29 lehma. Tartu-Jaani kihelkonnas Vorbuses on 6 peres ühtekokku 6 härga, hobuseid — mitte ainustki! Anrepi vallas: 11 peres 2 hobust, 8 härga, 13 lehma ja 21 lammast.

Huvitavad on mõned märkused aruannetes, kus kõneldakse „tühjadest“ peredest ja nende päralt olevatest loomadest. Nii esinevad Adavere mõisa (Põltsamaa kih.) aruandes järgmised tähendused: „üks härg mõisa võetud“, „üks lehm olnud, võla eest ära võetud“, „üks laps alles; on üks lehm, üks härg ja üks hobune“, „üks härg ja üks lehm mõisa toodud“, „kaks härga ja kaks lehma mõisa toodud“, „üks lehm mõisale, naaber Andres sai ühe hobuse“ jne.

Käesolev lühike ülevaade ei püüa loomulikult olla täielikum suure katku tegevuse läbi loodud seisukorra kirjeldus, vaid tahab,

esitades mõningaid ligemaid andmeid, juhtida tähelepanu asjaomasele materjalile ning tõuget anda selle põhjalikumaks läbitöötamiseks ja avalikkusele kättesaadavaks tegemiseks. On ju kindel, et teated seisukorrast suure Põhjasõja lõpul omavad põhjanevat tähendust sellele järgnevate kodumaa üldolude ning Eesti rahvaelu mitmekesiste nähete selgitamisel.

J. Kõpp.

Märkmeid arhivaalide näituste kohta.

Viimastel aastatel võib märgata suurt huvi tõusu ja poolehoiu kasvamist arhivaalide näituste vastu. Need leiavad järjest laiemat teostamist mitte ainult arhiivasjanduse alal eesrinna sammuvais riikides, vaid ka meil on, nagu alamal näeme, asjaga juba mitmel korral algust tehtud ja teatavaid kogemusi saavutatud. Üldiselt on aga arhivaalide ehk lühidalt arhiivnäitused juba jõudnud sellisesse staadiumi, et arhiivasjandusega nii ligidalt seotud ala kui ajalooteadus neile enam ei saa keelda oma tähelepanu ning tunnustust.

Kõige loomulikum tee arhiivnäituste tundmaõppimiseks on tutvuda esiteks nende tekkimislooga ja senise arenemiskäiguga ja asuda siis nende praeguse seisundi vaatlemisele.

Et aru saada, millistest tarvidustest on välja kasvanud arhiivnäitused, peame pilgu heitma iseloomule, mida omasid arhiivid mitte just väga kauges minevikus. Veel XVIII ja osalt isegi XIX sajandil olid need ametikohtadeks, mida ümbristes tihe saladuse ja ligipääsematuse kate. Saladust ja sageli otse pühalikku puutumatus peeti kõige endastmõistetavamaks asjaks ning üheks olulisemaks eelduseks, mis pidi võimaldama arhiividele oma ülesannete täitmise. Arhiivid olid vaimlisteks arsenalideks, kust riik, linn, piiskoppkond või mõni teine säärane iseseisev organism võlvas võttis, et kaitsta hädaohu või kahtluse korral mõnd oma valdustõendit, nõudlust või õigust. Neid asutisi hoiti kui oma silmatera. Iga võõra või mitteasjaomase katse sinna ligi pääseda või sellesse ainult pilgu heita, leidis avalikkuse poolt kõige käredate hukkamõistmist¹⁾.

Kuid aegade ja vaadete muutudes, jõuti pikapeale välja umbes vastupidise äärmuseni. Alates üksikuist erandjuhtumest, kus mõnele väljapaistvale õpetlasele võimaldati uurimine arhiivis, tihenes säärane arhiivide kasutamise viis ikka enam ja enam, kuni viimaks läbi löi arusaamine, et arhiividele on omane peale nende omanikkude fiskaalsete ning õiguslikkude huvide kaitsevõimaluste veel üldine suur teaduslik väärtus. See esitas moraalse kohustuse hoolitseda arhiivide korraldamise eest ja teha nad kättesaadavaks uurijaile. Üksteise järele avasid siis Euroopa kultuurriigid läinud sajandil arhiivide salakambrite ukseid üldiseks tarvitamiseks²⁾.

¹⁾ Woldemar Lippert, *Archivausstellungen. Erfahrungen und Gedanken*, Archivalische Zeitschrift herausgegeben durch das Bayerische Hauptstaatsarchiv in München, dritte Folge, vierter Band, der ganzen Reihe 37. Band, München 1928, lk. 110 ja 111. Edaspidi tsiteeritud Lippert'i all.

²⁾ Lippert, lk. 111 ja Ernst Müsebeck, *Wesen und Wert von Archivausstellungen*, Minerva-Zeitschrift III, Berlin 1927, lk. 72. Edaspidi tsiteeritud Müsebeck'i all.

Küll suurenevad ja mitmekesistuvad pärast seda alaliselt arhiivide kasutajate — uurijate ja külastajate — hulgad; ajalooline meel ja Euroopa vaimuelule nii iseloomustav historism arenevad jõudsasti³⁾, kuid siiski jätab arhiiviseinte vahele kokkukogutud aastasadade kultuurilise päranduse kasutamine ja hindamine veel õige palju soovida. Mitte ainult lõppidealist ei olda veel väga kaugel, vaid pole ka veel saavutatud see piir, mis vastaks kaasaja üldise kultuurilise arenemise tasapinnale. Teed arhiivi, osasaamisele seal peituvast varadest ja väärtustest on seni leidnud ikkagi ainult võrdlemisi õige kitsad ringid. Jättes kõrvale nõnda nimetatud „laiemad rahvahulgad“, ei saa arhiivide tundmisega kiidelda isegi kõrgema haridusega isikud. Uhe Saksamaa suurema arhiivi, nimelt Saksi osariikliku pearhiivi (Hauptstaatsarchiv) direktor dr. Lippert Dresdenis ütleb: „Välja arvatud täieline teadmatus, võib kõige sagedamini kohata vaadet, et arhiivid on midagi raamatukogu taolist, täidetud vanade raamatute hulkadega, (sea) nahkade ja koliga, millega enam ükski mõistlik modern inimene tegemist ei tee; ainult raamatukogudel on see paremus, et nende materjal on antud peamiselt trükitud, järjekulult normaalsele inimesele poolenisti loetaval kujul, kuna arhiivide juures ära langeb isegi see pehmenav asjaolu“⁴⁾.

Meil Eestis ei ole lood selles suhtes milgi määral paremad, ennemini veel halvemad. Mida aga säärane arusaamine ja suhtumine tähendab arhiivasjanduse edenemisele, on ilma pikema jututagi selge. Eriti praegusel demokraatlikul ajajärgul võivad isikud, kes asuvad arhiivide kasulikkuse suhtes skeptilisel või isegi eitaval seisukohal, kergesti juhtivale seisukohale pääseda ja mõnele arhiivile päris saatustlikuks saada. Mitte ammu tagasi oli kuulda, et üks Eesti suuremaid omavalitsusi tahtvat meeleldi asjata kulusid toovast ja ruumi nõudvast ajaloolisest arhiivist lahti saada. Vähemgi võrdlus edenenumate Lääne-Euroopa riikidega aga näitab, et just arhiivasjanduse alal oleme küllalt kaugelt maha jäänud. Isegi meiega muidu üldiselt võrdne Läti on meist selles suhtes ette jõudnud.

Arhiivide eluõiguste kaitseks, väärilise tunnustuse ning tähelepaneku kui ka soodsamate arenemisvõimaluste leidmiseks osutsidki üheks väga kohaseks abinõuks arhivaalide näitused. Selliste näituste mõte enesest pole uus, vaid näib laenatud olevat arhiividele väga ligidal seisvailt asutisilt — muuseumidelt ja raamatukogudelt. Viimastes tekkis viis eraldada külastajale näitamiseks millegi pooltest haruldasemad esemed erilistesse väärtasjade kogudesse (Cimeliensammlungen). Lähimõeldud järjekord neis kogudes puudus täiesti. Üksteise kõrval esinesid: ealt auväärased papiiruserullid hieroglüüfidega, eksootiline, kuid uuemast ajast päritolev käsi-kiri palmilehtedel, karolingideaaja koodeks, 16. sajandi meisterraamatukõitja toode kõrvuti vähe silmapaistvate lehekestega mõne kirjaniku manuskriptist. Just samasugused korralduselt ja sihiltki olid esimesed arhivaalide näitused, mis omasid harilikult alalise näituse iseloomu. Publikule taheti anda kujutus sellest, mida arhiiv sisaldab. Seks otstarbeks sõidutati nii öelda „paraadihobustena“ külastajate ette eriti ilusad esemed — luksuseksemplarid ja väärtasjad. Iga üksik asi oma ette oli küll tähelepanuväärne, kuid nende vahel puudus sisemine side, kõike läbistav ühine mõte, mis oleks välja-

³⁾ Müsebeck, lk. 73.

⁴⁾ Lippert, lk. 110.

panekud liitnud mingisuguseks orgaaniliseks tervikuks. Selline näitus, sisaldades palju väärtuslikku, pakkus vaataja silmale õige kirju ja vaheldusrikka pildi; üldmulje aga jäi väga kaleidoskoopiliseks, kergeks ja pinnapealseks. Selle asemel, et juhtida, oli vaid vastu tulnud publiku enamuse maitsele ja kalduvustele silmitseda huvi ja mõnuga midagi esmaskordset ja ennenägematut⁵⁾.

Hiljemini hakkavad alalised näitused taotlema kõrgemaid sihte. Püütakse publikut mõjutada juhtivalt, kasvatavalt. Selline oli Marburgi näitus Saksamaal, mis hiljemini suleti eksponaatide kõrvaldamise pärast⁶⁾. Sama iseloomu kandsid ka kuni viimase ajani mitmed Austria arhiivides korraldatud näitused. Neist on tuntuim ja kuulsaim Wiini Koja-, Öue- ja Riigiarhiivi oma, siis veel mainimisväärt Steiermargi Maa-arhiivis (Steiermärkisches Landesarchiv) Grazis ja Määri Maa-arhiivis (Mährisches Landesarchiv) Brünnis. Nad kõik on avaldanud oma väljapanekute kohta trükitud katalogid⁷⁾, Wiin 1924. a. juba teises trüki. Ülesandeks seavad nad omale kujutada ürikute ja käsikirjalise materjali najal vastava riigi või territooriumi ajaloolist arenemist. Korraldamisel on käidud mitme põhimõtte järgi. Wiin tarvitab kronoloogilist printsiipi, Brünn on grupid loonud kas ürikute väljaandjate, saajate või sisu põhjal. Iga grupp on oma korda järjestatud kronoloogiliselt. Ka Grazis on üldiselt aluseks võetud ajaline järjekord — kuid sisuliselt on materjal seejuures kõik segamini paisatud. Bretholzi poolt Brünnis loodud süsteemi peab Lippert paremaks, sest seal on lihtsa väljapanemis- ja näitamissihi kõrval silmas peetud ka õpetamissihti⁸⁾.

Kui kõrgelt ka mitte hinnata üksikute hästi korraldatud alaliste näituste tähtsust ja otstarbekohasust, leiavad kõige viimasel ajal ikka enam pooldamist ajaliselt või teisisi oma materjalilt piiratud erinäitused (Sonderausstellungen). Kogemus tõendab, et alalised, muutumatu sisuga näitused pikapeale enam ei leia väärilist küllastamist. See on seda arusaadavam, et vaataja säärasel näitusel peagi väsib ja tüdineb, eriti kui veel iga ese on täiesti oma ette, nii et vaataja iga uue objekti juurde asudes peab end selleks uuesti koondama. Sest pole küllaldast sisemist sidet, mis iseenesest juhataks ühe asja juurest teise juurde. Isegi kõige parem korraldus ei suudaks seda nii eksitavat pahet soovitava määral kõrvaldada. Aeg ja sisu, mida kujutada tahetakse, on selleks ikkagi liig laiaulatuslik ja mitmekesine⁹⁾.

Non multa sed multum — mitte palju oma ette, iseseisvaid üksikuid asju, nähtusi ja alasid, vaid palju ühe ja sama asja, nähtuse küsimuse või ala kohta. Nii umbes võiksime lühidalt tõlgendada vana tuntud pedagoogilist põhimõtet, mida on hakatud silmas pi-

⁵⁾ Lippert, lk. 112.

⁶⁾ Lippert, *ibid.* ja joone all lk. 116; Müsebeck, lk. 73.

⁷⁾ Wiini näituse kohta: „Katalog der Archivalien-Ausstellung, des K. u. K. Haus-Hof- und Staatsarchivs,“ Wiin 1905, uus väljaanne nagu mainitud 1924. a. Grazi näituse kohta: „Katalog der Archivalienausstellung, des Steiermärkischen Landesarchivs,“ Graz 1911; Brünni näituse kohta: „Katalog der archivalischen Ausstellung im Mährischen Landesarchiv,“ ilmunud Bretholzi töös: „Das Mährische Landesarchiv, seine Geschichte seine Bestände“, Brünn 1908.

⁸⁾ Lippert, lk. 112, 113.

⁹⁾ Lippert, lk. 113.

dama ka uuema aja arhivaalide näituste korraldamisel. Ja seda täie õigusega, sest nagu eelpool juba näidatud, on arhiivnäituste peasiht kasvatuslik ja õpetuslik, mis taotleb arhiivide tundmist, neis leiduvatest kultuurivaradest arusaamise süvendamist ja viimist järjest laiematesse rahvahulkadesse. Selle teostumisele järgneb arhiivide vääriline hindamine ja neile võimalikult soodsate arenemistingimuste loomine iseenesest. Seepärast peavad väljapandava materjali valikul ja väljapanekute korraldamisel kõik teised vaatekohad ja põhimõtted alistuma ning kohanema kasvatuslikkudele või, veel paremini öeldud, nende teenistusse astuma. Sellele ühemeelsele otsusele on jõudnud niihästi Lippert¹⁰⁾, kui ka tema kolleega dr. Ernst Müsebeck, Saksamaa teise suurema arhiivi, Potsdami koguriikliku arhiivi (Reichsarhiv), direktor, kes samuti nagu esimenegi ise tegelikult juhtinud suurema näituse korraldamist. Vastates küsimusele, milline on arhivaalide näituste siht ja väärtus, rõhutab ta veel tugevamini kui Lippert, et „need tahavad ja peavad andma vaatajale vahenditu elamuse oma rahva ja riigi ajaloost, vahenditu vaatlemise teel kõvendama armastust rahva omapära ja riigi vastu, näitama, kuidas mõlemad on kujunenud kuni käesoleva ajani läbi ajaloo muutuste ja nende kiuste kõikide moraalsete jõudude edasikestmise läbi. Arhivaalide näitused peavad olema kasvatusvahendeiks nüüdisaja rahva ja nüüdisaja riigi teenimisele“¹¹⁾.

Näitusel, mis neid sihte taotleb, on kõige tähtsamaks ning olulisemaks eelduseks juba eelpool korduvalt rõhutatud sisemine side ja ühtlus, mis üksikute asjade hulga teeb lihtsast väljapanekust tõeliseks rahva harimis- ja kasvatamisvahendiks ja mis peab näitama isegi mitteasjatundjaile, et arhiivid on ikkagi midagi muud kui lihtsalt vanade, raskesti loetavate paberite ja pergamentide aidad. Väljapandud ürikute, aktide, kirjade, arvete kontseptide jne. konglomeraadile peab aluseks olema mingisugune ühtlane mõte, kindel idee¹²⁾. Nii võib näituse aluseks või teemiks olla mõni ajajärk, kuid ka mõni seisus, asutis (kirik, kool, klooster), koondis (ordud, ühingud, vennaskonnad), mõni ajalooline organism (linn, küla, mõis), mõni tähtsam elatisala või tööstusharu või lõpuks mõni tähtis ajalooline isik. Sisemise tiheduse ja mõjurikkuse saavutamiseks olgu teem võimalikult piiratud. Toodud teemide näiteist võib näha, et teemi piiramine on võimalik kolmel viisil: ajalisel, ruumilisel ehk kohalisel ja puhtsisulisel. See oleks ühekülgne piiramine, mille kõrval on aga ka mõeldavad nimetatud kolme ühekülgse piiramisviisi kombinatsioonid — kahe- ja isegi kolmekülgne piiramine, s. t. teemi üheaegne kindlaksmääramine kas ajalisel ja ruumilisel, ruumilisel ja sisulisel või ajalisel ja sisulisel. Kolmekülgseks võiks nimetada teemi üheaegset piiramist nii ajalisel, ruumilisel kui ka sisulisel¹³⁾.

Teemi ajaline piiramine ei vaja arvatavasti pikemat selgitust, küll aga ruumiline. Ruumiline ehk kohaline piiramine sünnib territoriaalselt. Selle asemel et valida teemi, mis haaraks kogu ühe laialulatusliku ajaloolise terviku, võime piirduda ainult ühe integreeruva osaga: terve riigi asemel ainult ühe maakonna või linnaga, kogu rahva asemel ainult mõne hõimuga. Õieti lihtsalt ja loomulikult

¹⁰⁾ Lippert, lk. 123, 124.

¹¹⁾ Müsebeck, lk. 76.

¹²⁾ Lippert, lk. 113.

¹³⁾ Vt. Lippert, lk. 114, 119, Müsebeck, lk. 75.

laheneb küsimus siis, kui meil on tegemist liitriigi või riikide liiduga — võime võtta ainult ühe osariigi või teatava grupi üksteisele lähedaid ja ajalooliselt seotud osariike, nagu see kergesti läbiviidav Schveitsi, Saksamaa, Austria, Põhja-Ameerika Ühendriikide j. t. juures. Mitmest rahvast koostavas riigis võime endale ülesandeks seada ainult ühe rahva või hõimrahvaste rühma ajaloo kujutamise. Tegelikult on kohalist piirdumist juba sagedasti tarvitatud. Tähtsaks põhjuseks seejuures on olnud asjaolu, et isegi kõige suuremad arhiivid sisaldavad näituseks küllaldast materjali ainult teatavalt riiklikult piiratud maa-alalt, harilikult oma asukohale kõige ligemalt. Iga täielikumana näituse tarvis tuleb küll pea alati materjali laenata teistelt arhiividelt ja asutistelt; kuid see on väga raske ja tülikas ning ainult minimaalsel määral läbiviidav.

Puhtsisuliselt piiratud teem on niisugune, mis puudutab ainult üht kindlat küsimust, üht seisust, asutist, nähtust või eluavaldust. Alamal asume näituste vaatlemisele just eelpool liigitatud järjekorras; nimelt võtame esiteks käsile ajaliselt piiratud teemiga, s. t. ajajärke kujutavad näitused, siis kohalised, siis puhtsisulise ja lõpuks isikulise teemiga näitused.

Kõige pealt peatume neil näitusil, mis Lippert korraldanud Saksi osariigi peaarhiivis Dresdenis. Tõuke esimese näituse korraldamiseks andis kogu protestantlikul Saksamaal pühitsetud Vormsi riigipäeva 400-aasta mälestuspäev 18. aprillil 1921¹⁴⁾. Seda näitust nimetatigi üldiselt Lutheri näituseks. Ta ülesandeks oli anda plaanikindlalt rajatud ja läbiviidud pilt reformatsiooniajast¹⁵⁾, kusjuures muidugi eestkätt oli arvestatud Saksimaaga, sest kohalikud olud — näituse asukoht ja korraldava arhiivi rikkus või üldse materjalide kättesaadavus — vajutavad paratamatult pitseri näituse koguilemele, olgu teem millise iseloomuga tahes¹⁶⁾.

Et viia vaatajad vahenditult kujutatavasse reformatsiooniaega, selleks olid peategelased esitatud kaasaegsete kirjalikkude mälestiste kaudu, mis kirjutatud nende eneste poolt, nende tarvis või nende üle. Keiser Karl V ühes nõuandjatega, paavstid, kõrged kirikuvürstid, Saksa riigivürstid, nii Lutheri pooldajad kui ka vastased, — kõik olid esile toodud täiesti objektiivselt. Kuid mitte ainult Vormsi päevale üksi, vaid kogu ajajärgule, niipalju kui see seisis reformatsiooniga ühenduses, oli tähelepanu kingitud. Peategelane Luther oli iseloomustatud võimalikult igakülgsest — mitte ainult kui reformaator, vaid ka kui riigikodanik ja inimene. Tähtsate kirjade ja dokumentide kõrval olid välja pandud ka tagasihoidlikud sedelikesed Lutheri varandusliku seisukorra kohta, mis olid aluseks talle maksume määramisel jne. Ta sõbrad ja aitajad — Spalatin, Melanchton ja teised — olid esindatud, samuti kui ka ta kirjanduslikud vastased — Erasm, Eck ja teised. Olid arvestatud tähtsamad sündmused, mis käisid Vormsi riigipäeva eel, nagu 31. oktoobri teesid, Leipzigi disputatsioon ja paavst Leo X põlubulla paavsti kantselei valmistatud algupärandis. Loomulikult ei puudunud ka tähtsamad Vormsi päevale järgnenud sündmused, nagu: Lutheri kinnivõtmine Friedrich Targa ülesandel, protestiavaldis Speyeris, Augsburgi riigipäev

¹⁴⁾ Lippert, lk. 114.

¹⁵⁾ Ibid., lk. 117.

¹⁶⁾ Vrdl. ka Müsebeck, lk. 76.

ühes Spalatini ja Melanchtoni koostatud *Confessio Augustana* kavandiga¹⁷⁾.

Näitus äratas suurimat tähelepanu. Et muidu oma ülesannetele kõigiti vastava Saksamaa moodsaima arhiivhoone ehitamisel näituste nõudeid ei oldud sugugi silmas peetud, siis võis näitus kõigest kolm päeva kesta. Ruumidena tuli kasutada publikule kõige soodsama ligipääsuga arhiivi töötamissaali. See ei pakkunud aga öösel julgeoleku mõttes küllaldast kindlustust, nii et tuli sisse seada eriline öövalve. Kuna selletagi olid arhiivi personaali kõrval väljapanekute kaitsmisel abiks erariides politseinikud ja töötamisruumi kinnioleku tõttu sunnitud oldi tagasi saatma arhiivi igapäised kasutajad, võimaldades hädaabi korras teistes ruumides töötamist ainult üksikuile kaugemalt tulnud isikuile, siis segas näitus niivõrra arhiivi normaalset tööd ja oli nii koormav, et üldisest soovist hoolimata võimalik ei olnud seda pikendada üle kolme päeva¹⁸⁾.

Keegi arhiivi ametnikest ei saanud harilikust 8-tunnilisest tööpäevast kinni pidada. Kuid vaatamata erakordsele pingutustele jääb Lippert näituse tagajärgedega väga rahule, leides, et ametnikkonna vabatahtliku vaeva tasus rikkalikult külastajate poolt ülesnäidatud elav huvi ja osavõtt. Näitust käisid selle lühikese aja jooksul tuhanded vaatamas. Sellise osavõtu põhjustanud Lipperti arvates viis, kuidas arhiivi poolt teeniti külastajate huve. Iga kirja, dokumendi ja akti juurde oli lisatud suures, kergesti loetavas ümarkirjas regest, kus antud: väljaandja, aeg, sisu lühidalt, kuid ikkagi piisavalt. Kus tarvis, oli ka tähelepanu juhitud mõnele huvitavale ning märkimisväärsele üksikasjale. Igaüks, ka võhik, kes ainult vaevaks võttis neid seletusi ja viiteid lugeda, sai küllaldase sissejuhatuse ja kujutluse selle tähtsusest, mida ta oma ees nägi. Peale selle olid näituse juhataja ise ja arhiivi teaduslikud ametnikud pea vahet pidamata ametis täiendavate seletuste ja juhatuste andmisega. Üldse seisid iga laua juures ametnikud valmis, et vastata ja selgitada kõiki esitatud küsimusi¹⁹⁾.

Teise samalaadilise suurema näituse korraldas Lippert omas arhiivis 1926. aastal ja nimelt kolmekümneaastase sõja kohta, milline teem oli jällegi valitud, et mälestada kolme sajandi möödumist kujutatavast sündmusest. Teiseks ajendiks on asjaolu, et Dresdeni peaarhiivis leidub rikkalikult materjali nimetatud sõja kõikide ajajärgude kohta²⁰⁾. Selle enesest väga huvitava ja õpetliku näituse kirjeldamine eelmise ulatuses viiks liig kaugemale. Peame leppima vaid mõningate erinevate ja rõhutamisväärsemate asjaolude konstateerimisega.

Nagu esimesel näitusel, nii oli ka siin sissejuhatatus, mis kujutas sõja tekkimist ja selle eellugusid. Sõda kui kahepoolne tegevus oli sellisena esitatud ka näitusel. Ühel pool seisid katoliiklased keisri, Tilly ja Wallensteiniga eesotsas, teisel pool protestandid esikohal Gustav Adolfiga. Ülemineku ühest vaenulisest laagrist — katoliiklikult Lõuna-Saksamaalt — teise — protestantlikule Põhja-Saksamaale — moodustas Saksi kuurvürst Johann Georg I ühes oma sõja-

¹⁷⁾ Lippert, lk. 115.

¹⁸⁾ Ibid., lk. 115, 117.

¹⁹⁾ Ibid., lk. 115, 116.

²⁰⁾ Ibid., lk. 117.

väejuhtide, nõuandjate, ümbrus- ja perekonnaga. Olid arvestatud ka teised sõjast osavõtjad või sellega seotud riigid, nagu Prantsusmaa, Hispaania ja Inglismaa oma valitsejate ja tähtsamate tegelaste kaudu. Pöörde- ja lõppunkte sõjategevuses tähistasid rahulepingud originaalis ühes juurdelisatud täiendavate ürikutega. Ürikuist, aktidest ja kirjadest saadud muljeid süvendasid, elustasid ja mitmekesistasid väeosade lippuderaamatud, vormiriiete rullad, ajaloolised portreed, lahingute pildid, vanad uurendid, linnade ja kindluste plaanid. Lisa moodustasid kaks väikest erigruppi: 1) valik kaasaegseid Saksa- ja välismaa ajalehtede algupäraseid numbreid, 2) kogu teateid ja kirjalikke allikaid linna- ja külaelanikkude kallal toimepandud vägivallategude kohta, nii palju, kui võrra need ei olnud arvestatud näituse teistes osades. Kokkuvõttes andis näitusel esitatud materjal väga elava ja vaheldusrikka, liigestatud, kuid siiski seotud kogupildi kujutatavaist sündmustest, isikuist ja seisundest neil saatusrikkail aastail²¹⁾.

Kahjuks pole meil võimalik pikemalt peatuda ka sellel üldisel näitusel, mille korraldas Saksa koguriiklik arhiiv (Reichsarhiv) Potsdamis direktor Müsebecki juhatusel oktoobris 1924 teemile: Saksa ajalugu 1848—1920. Näitus tõi esile kõige pealt 1848—1849 aastate liikumised, siis Saksa ühinemise võitlused aastail 1864—71 ja viimaks ajajärgu 1871—1920. Lõpposas oli loomulikult kõige silmapaistvamaks ja kaasakiskuvamaks maailmasõja kujutus ühes kõikide kaas- ja kõrvalnähtustega, mis oma alla võttis kokku terve suure saali. Kolmandasse eriruumi olid koondatud intiimallikad, mis sisaldasid isikulisi mälestisi ja esemeid, alates kõige kõrgemal seisvate juhtivate tegelastega ja lõpetades lihtrahva ja sõduritega. Peale aktide, ürikute ja teiste dokumentide olid eksponaatidena välja pandud ka karikatuudid 1848—84. aastast, samuti propaganda kirjandus ja majanduslikku külge valgustavad materjalid maailmasõjast. Kirjalikke allikaid täiendasid igalpool piltlikud kujutised, millel oli suur menu küllastajate juures. Samuti kui Lippert, peab ka Müsebeck näituse kordamineku üheks eelduseks piisavat selgituspersonaali. See pärast seisid väljapanekute juures ametnikud, valmis külaliste järelpärimistele vastama. Näituse ruumid olid valitud väljaspool arhiivi, nimelt kohalikus tsiviilkaasinos. Väljapanekute julgeoleku eest päeval kui ööl hoolitsesid arhiivi ametnikud. Näitus leidis samuti väärilist hindamist. Kaks juhtivat ajalehte kirjutasid, et selle tähtsa näituse, küll esimese omasuguse, kaudu otsitakse ühendust avalikkusega ega kaotata sidet oleviku tuksuva eluga, sest ei jatku veel tarretanud elu kokkukujamisest²²⁾. Keskkoolide õpetajad on korduvalt tunnustanud, et alles selliste näitlikkuse vahendite abil on nende õpilastele maailmasõja tähtsus ja raskus avanenud, kuna õpperaamatud täiesti ära öelnud oma otstarvet täitmast²³⁾.

Nüüd siirdume teist liiki, nimelt ruumiliselt ehk kohaliselt piiratud teemiga näituste juurde. Ühe sellise on korraldanud Baieri osariiklikkude arhiivide peadirektor dr. Riedner 1925. a. Müncheni osariiklikus peaarhiivis (Hauptstaatsarchiv). Näituse sihiks oli anda ülevaade Baieri ajaloost algusest kuni meie ajani, nii siis õige laia-

²¹⁾ Ibid., lk. 117—119.

²²⁾ Müsebeck, lk. 76.

²³⁾ Ibid., lk. 74.

ulatuslik ülesanne, mis siiski Müsebecki sõnade järgi otsustades olevat hästi korda läinud²⁴).

Näib, et kohaliku iseloomuga näitusi pannakse kõige sagedamini toime tähtsamate ajalooliste mälestuspäevade puhul, et mineviku elustamise teel haarata laiemaid hulki kõige sügavamalt ja koguda jõudu tulevikuks. Viimaseid suuremaid juubeliaastaid Saksamaal oli 1925, millal täis sai 1000 aastat Reinimaade kuulumisest Saksa koguriigi külge. „Tuhanda aasta püha“ peeti väga pidulikult, mitte ainult koha peal, vaid ka kogu Saksamaal²⁵). Tähtsama numbri pidustuste kavas moodustasid näitused, neist esikohal ajaloolise sisuga²⁶). Suurim ajalooline näitus korraldati ajaloolises keskkohas Kölnis; see kestis 15. maist 15. augustini. Ta pidi olema „ülevaateks reini-saksa kultuurist 1000 aasta jooksul“, kujutama kogu poliitilist, vaimlist ja majanduslikku elu Reini ääres selle arengus, selle osas Saksa koguriigi ajaloo kujunemisel, selle mõjus kogusaksa elule. Sellekohaselt olid näituse kavas ette nähtud kõige mitmekesisemad osakonnad, mis puudutasid kõiki kultuurialasid ja elunähtusi, alates suhetest keisrite ja maahärradega ja lõpetades sotsiaalse seadusandluse ja tööliste liikumisega, mis Karl Marxi isikuga saanud just sealt teadusliku alguse²⁷). Näituse mahutamise oli võimalik ainult kohalikkude hiigla näitushoonete tarvituselevõtu teel.

Vahest veel huvitavamad ja nähtavasti veel paremini korraldatud kui 1000-aasta juubeli näitus Kölnis olid 1926. a. suvel Lüübekis peetud ajaloolised näitused. Need korraldati linna 700-aastase riigivabatluse juubeliks, mida pühitseti 3.—6. juunini ja nende eesmärgiks oli anda võimalikult mitmekülgne ning täielik ülevaade linna arenmise tähtsaist momentest möödunud 700 aasta jooksul.

Heal paberil, trükitehniliselt laitmatu, kujutistega rikkalikult kaunistatud, sisult ülevaatlik ja tihe pidustuskavade raamat ning ühtlasi näituste katalog²⁸) annab selge pildi eeskujulisest, kohati otse suurejoonelisest korraldusest. Seepärast lubatagu sellel peatuda pikemalt.

Lüübekis olid ülesanded jaotatud mitme iseseisva eriilmelise näituse vahel, mis pidi võimaldama neis kõigis seesmiselt palju ühtlasemat materjali otstarbekohasemalt järjestada kui Kölnis, kus süsteemi, s. t. ühtlasesse kindlasse vormi, valatav sisu oli palju laialtulatlikum ja mitmekesisem. Kahtlemata tuli seal väljapanekute iseloomule ning sisule kõige enam vastava ja kogunäituse üldkorralduse ja üldilmega küllaladases kooskõlas oleva esitamiseviisi leidmiseks palju suuremaid raskusi võita kui Lüübekis. Võime täiesti põhjendatult oletada, et Kölnis ei suudetud vähemaid üksikasju pee-

²⁴) Ibid., lk. 73.

²⁵) Lippert, lk. 120.

²⁶) Juubelibrošüüri — „Jahrtausendfeier der Rheinlande“ — järgi, kus toodud pidustuste kavad.

²⁷) Brošüüri — „Jahrtausend-Ausstellung der Rheinlande, Köln 1925“, — põhjal.

²⁸) Kannab pealkirja: „700-Jahrfeier der Reichsfreiheit Lübeck 3.—6. Juni 1926. Programmbuch und Katalog aller Ausstellungen“, herausgegeben vom Festausschuss, Schriftleitung Dr. Bengt Paul.

nemalt välja töötada ega täiele mõjurikkusele viia. Pealegi oleks see nii laialdase ja rohke materjali juures lihtsalt ületanud keskmise vaatleja vastuvõtuvõime.

Lüübeki näitustest kõidab meie tähelepanu kõige enam see ajalooline näitus, mis korraldati kohaliku osariigiarhiivi (Staatsarchiv) poolt jumalateenistusteks enam mittetarvitatava Püha Katariina kiriku kooril. Näituse sihiks oli luua ürikute-käskkirjade, piltide, pitserte, rahade ja medalite abil ülevaade Lüübeki ajaloost. Sissejuhatuse moodustasid kroonikalised käskkirjad, vaated ja plaanid, mis olid paigutatud koori eesruumi. Kooril enesel, kinnitatud istmete seljatugedele, asusid keisrite ürikud ja ürikulised tunnistused linna keiserlikkude kaitsefoogtide kohta. Eraldatud teistest dokumentidest keiserlikkude ürikute sarjast ja asetatud väljaspoole näituse järjekorda koori kesktagaseinale otse sisseastuvale külastajale vastu, oli näituse pease — vabatluskiri aastast 1226 — oma mõlemas eksemplaris, neist üks lihtsa vahapitseriga, teine kuldbullaga (s. t. kullast pitseri kapsliga) varustatud. Vitriinidesse kooril olid mahutatud linna siseelu valgustavad eksponaadid, mille jatku moodustas altairuumi põhjaseinal osakond: „kirikud, kloostrid, asutised (Stiftungen)“. Altairuumi lõpp oli pühendatud Lüübeki välissuhetele, nimelt Saksa Hansale²⁹⁾.

Üldisele sissejuhatusele näituse sihist ja väljapanekute asukohast järgneb katalogis eksponaatide loend. Viimased on koondatud sisu järgi suurematesse või vähematesse iseloomustavate pealkirjadega varustatud osa- ja allosakondadesse, milledes järjestamisel aluseks võetud kronoloogiline printsiip. Kus allosakonnad väga väikesed ja ainult mõnest üksikust, küllalt sagedasti ainult paarist või isegi kõigest ühest numbrist koostuvad, seal on asjata ruumi nõudvad pealkirjad ära jätud, kuna aga väljapanekud ikkagi vastavalt koondatud ja ajutiselt järjestatud. Osakonna pealkirja järgi on katalogis, kus vajalik leitud, toodud lühike, harilikult kõigest paari- või mõnelauseline, kuid väga asjalik ning tabav sissejuhatus või selgitus osakonna kohta. Iga eksponaadi kohta leidub järjekorra numbril all tema nimetus või pealkiri, mis sisaldab lühikese, kuid täiesti piisava sisu-kokkuvõtte ühes aja, väljaandja või autori äramärkimisega. Kuid on ka juhtusid, kus on otstarbekohasem koondata ühe numbril alla katalogis mitu või terve kogu ühesuguseid esemeid, nagu näiteks kodanikkude pitserid³⁰⁾, mida leiame tervelt 75 ühe numbril ja ühise päritolu aja all. Paistab, et analoogiliselt teistele sääratestele väljapanekutele esinesid ka pitserid näitusel nende omanikkude tähestikulises järjekorras, kusjuures antud oli iga pitseri võimalikult täppis aeg. Ainuüksi katalogi põhjal ja teiste andmete puudusel ei saa otsustada, millised olid eksponaatidele näitusel lisatud pealkirjad ja seletused; kuid arvatavasti meie ei eksi oletuses, et need enim täielikumad kui lühemad olid kui katalogis.

Eelõeldu illustreerimiseks ja täiendamiseks konkreetsemate andmetega kui ka ülevaatliku pildi saamiseks Lüübeki näitusest on toodud alamal katalogi põhjal koostatud tabel.

²⁹⁾ op. cit., lk. 29.

³⁰⁾ ibid., lk. 42.

Käsitluse nr.	Osakonnad	Allosakonnad ³¹⁾	Märkusi osakondade sissejuhatusete kohta.
1.	Alliktoosed, kronistika (nr. 1—7).		Erissejuhatusete asemel üldine näituse sissejuhatus.
2.	Vaated (nr. 8—25).	D	Sissejuhatus puudub.
3.	Plaanid (nr. 26—37).	E	Samuti.
4.	Saksa keisrid ja kuningad (nr. 38—111).	A	Sissejuhatuses toonitatakse, et esitatud trükkide peasisu seisab privileegides, ja rõhutatakse neist tähtsamaid.
5.	Kaitsefoogtid (nr. 112—133).	B	Sissejuhatuses märgitakse ära kaitsefoogti instituudi tekkimine, tema ülesanded, õigused ja ta tähtsuse järkjärguline langemine.
6.	Põhikord (nr. 134—137).	B	Sissejuhatus puudub.
7.	Lüübeki õigus (nr. 138—149).	B	Sissejuhatuses toonitatakse Lüübeki õiguse erilist tähtsust, mis tuli ilmsiks ta tarvitamispiirkonna laias ulatuses.
8.	Valitsemine (Verwaltung) (nr. 150—163).	C	Tavalisest pikemas sissejuhatuses antakse tähtsamad valitsemisorganid nende ajalooliste nimetuste ja funktsioonide, samuti nende peetud raamatute äramärkimise teel.
9.	Rahandus (Münzwesen) (nr. 164 kuni 250).		Sissejuhatus sisaldab märkusi rahade iseloomu, müntimisõiguse, valvatsiooniabele ja raharaamatute kohta.
10.	Kodanikud ja nende perekonnad (Bürger und Bürgerfamilien) (nr. 251—295).	<ol style="list-style-type: none"> 1. [Kodanikkude pitserid (nr. 251) ja raelinid (nr. 252—254)]. 2. Bürgermeisterite medalid (nr. 255—278). 3. Eramedalid (nr. 279—295). 	Sissejuhatus rõhutab pitserite tähtsust keskaja allikana, millal allkirjad harilikult puudusid.

<p>11. Kodanlikud kolleegiumid (Bürgerliche Kollegien) (nr. 296—318).</p>	<p>1. Meresõitjate kolleegiumid (Seefahrerkollegien) (nr. 296—308). 2. Ametid (käsitööliste tsuunfid) (nr. 309—318).</p>	<p>Sissejuhatuses tuletatakse meelde meresõitjate kolleegiumide ja käsitööliste ametite varajast õigust esinduslikuks osavõtuks linnavalitsusest.</p>
<p>12. Kirikud, kloostrid, asutised (Stiftungen) (nr. 319—371).</p>	<p>Üksikud kirikud, kloostrid ja asutised (kokku 13).</p>	<p>Sissejuhatus mainib kokkuvõtlikult keskaegsete vaimuikkude ürikute sisu ja neis kajastuvaid hingelisi otsinguid; ühtlasi konstateeritakse nende pea täielikku kadu reformatsiooni järel.</p>
<p>13. Maarahu (nr. 372—378).</p>	<p>Puuduvad.</p>	<p>Sissejuhatuses loendatakse maa-rahulüiduste tekkimise põhjused.</p>
<p>14. Saksa Hansa (nr. 379—467).</p>	<p>1. Novgorodis. 2. Bergenis. 3. Brügges (hiljemini Antwerpenis). 4. Londonis.</p> <p>1. Hansa kon- } torid. } 2 Privileegid } välis- } mail ja } lepingud } nende- } dega. } 3. Hansatrikute } pitsserid. }</p>	<p>Sissejuhatus märgib ära Hansa tekkimise ja nimetuse tähenduse, toob kokkuvõtte privileegidest välismail ja mainib, kelle käes oli liidus esikoht ja kuidas see muutus.</p>
<p>15. Uuemad kauba- ja laevamislepingud (nr. 467—482).</p>	<p>Puuduvad.</p>	<p>Sissejuhatus puudutab Lätibeki, Hamburgi ja Breemeni saatust pärast Hansa langust.</p>

31) Peale allosakonna 10,1 on kõik teised toodud katalogis leiduva pealkirja all, s. t. neist on näidatud ainult sellised, mis varustatud pealkirjaga ja teistest sellega eraldatud. Teistest eraldatud on ka allosakonn 10,1.

Et otsustada, mil määral võis näitus täita oma ülesannet, katsume esitatud tabeli ja katalogi abil aimata neid muljeid, seda pilti ja üldist ülevaadet, mille pidi Lüübecki ajalooost saama umbes keskmise intelligentsi, huvide ja eelteadmistega näituse külastaja.

Esimeses osakonnas³²⁾ näeme neid üldiseid alliketeoseid, mis juba oma välimuselt köidavad tähelepanu, kuid mille sisuga võimata ligemalt tutvuda; jäädes ise vaatlejale teatavas mõttes seitsme pitseriga raamatuiks, tekitavad nad temas vaid uudishimu ja äratavad huvi tungida nendesse varjatud saladustesse kogu näituse läbivaatamise teel. Teises osakonnas³³⁾ näidatakse meile peamiselt vanade puulõigete ja vaskuurendite najal linna välisilme ajaloolist kujunemist aastail 1490—1830. Kolmas osakond³⁴⁾ täiendab meie kujutlust selle maa-ala ja ümbruse poolest, milles linn kasvas ja arenes.

Näituse pearuumis torkab meile kõige pealt silma juba eelpool mainitud vabatluskiri aastast 1226, mis tuletab meelde näituse kaudu see ürik näituse järgmisesse, nimelt neljandasse osakonda, mis lubab meil samm sammult jälgida linna suhteid kõrgema riikliku võimu kandjate — saksa keisrite ja kuningatega, näidates, kuidas linna eriseisukoht ning õigused ühest valitsejast teiseni privileegide kinnitamise teel leidsid tunnustust ja sageli laiendamist. Siin väljapandud ürikute rida tohiks meid küll rahuldada igapidi, nii arvult, tiheduselt kui ka katalogis antud seletustelt. Alates Friedrich I Barbarossast (a. 1188) kuni Saksa vana koguriigi — Saksa Rahva Püha Rooma Riigi — lõpuni a. 1806 Franz II ajal on esitatud pea iga Saksa keiser ja kuningas. Üldse on selle ligi 6 $\frac{1}{2}$ sajandi pikuse aja kohta välja pandud 73 ürikut ehk keskmiselt võttes iga sajandi kohta üle 11 üriku, sellega iga 10 aasta kohta enam kui üks ürik. Mainitud ajajärgul (1152—1806) valitsenud 35³⁵⁾ iseseisvast keisrist ja kuningast on välja jäänud kõigest 5, neist kõige tähtsam Maximilian II, kuna kõik teised on esindatud, nimelt 5 keisrit 1 ürikuga, 10 keisrit 2, samuti 10 keisrit 3, 3 keisrit (Albrecht I, Ludwig Baierist ja Joosef II) — 4 ja 1 keiser — Karl IV — 5 ürikuga. Iga uue keisri mainimisel üriku registis katalogis on ta nimi toodud sõrendatud trükis ja selle järel sulgudes antud valitsemisaeg, milline asjaolu kergendab orienteerumist, eriti mittespetsialistidele.

Riiklik ülemvõim keisri või kuninga näol oli jõuetu linna eest hoolt kandma või sellele tuge pakkuma. Seepärast reserveeris keiser 1226. a. vabatluskirjas endale õiguse määrata oma poolt linnale naabervürstidest nõndanimetatud „kaitsefoogte“ (Schirmvögte), kelle kohuseks oli linna aidata oma võimu ja autoriteediga ja kes selle taaks said omale Lüübecki riigipanise (Reichsteuer). Kuid juhtus ka seda, et linn oma algatusel valis endale kaitsefoogti, nagu see sündis Taani kuninga Eerik Menvediga a. 1307. Neid keisri asetäitjaid iseloomustabki näitusel keisritele ja kuningatele järgnev 5. osakond³⁶⁾.

Nüüd siirdume osakondades 6—12 linna siseelu vaatlemisele tema ajaloolises kujunemises. Järjestamises ja esitamisviisis leiame siin

³²⁾ ibid., lk. 30.

³³⁾ ibid., lk. 30, 31.

³⁴⁾ ibid., lk. 31—35.

³⁵⁾ Arvestamata on jäetud siin säärased tähtsuseta või mitteiseseisvad kuningad, nagu Heinrich VII (1221—1235), Heinrich Raspe (1246—1247), Alfons (1257—1284) jne.

³⁶⁾ ibid., lk. 35—37.

loomulikku üleminekut laiemalt, tähtsamalt ning üldisematelt aladelt ja küsimustelt kitsamaile, vähem tähtsaile ning enam spetsiifilisemaile aladele. Enne antakse osakondades 6—9³⁷⁾ (põhikord, Lüübeki õigus, valitsemine ja rahandus) väline vorm, raam või reeglid, mille järgi kujunes siis sisu — linnaelanikkude tegevus, toimingud, talitused ja tarbed, mis esitatud järgmistes osakondades 10—12 (kodanikud ja nende perekonnad, kodanlikud kolleegiumid, kirikud, kloostrid, asutised). Täiesti õnnestunuks osutub ka katalogis osakond 7 all mainitud võte, mis eraldas Lüübeki õiguse koodeksitest originaalis 4 päevapiltlikku ülesvõtet mujal tarvitusel olnud eksemplaridest, nende hulgas ka kahest Tallinna linnaarhiivis säilinud koodeksist, nimelt aastaist 1257 ja 1282 (viimases aastaarvus on katalogis väike viga juhtunud ³⁸⁾: kõnesoleva koodeksi ülesvõte on seal dateeritud a. 1280 ³⁹⁾. Need ülesvõtted moodustavad nähtavasti välimuselt ilusamaid ja silmatorkavamaid eksponaate, mispärast nad paigutatud näituse sissejuhatavasse ossa — koori eesruumi.

Omandanud pildi linna välisilme, tema asukoha, kõige mitmekülgsemalt ja täielikumalt aga tema siseelu kujunemise ja arenemise kohta, jõuame loogilise järjekindlusega edasi minnes tema välissuhete juurde, millele pühendatud näituse kolm viimast osakonda, 13—15. Osakond 13 ⁴⁰⁾ näitab Lüübeki osavõttu noist üritusist, mis kandsid maarahu (Landfrieden) nime ja mille eesmärgiks oli üldise julgeoleku kindlustamine Saksa koguriigis keskaja teisel poolel. Sama põhjus — julgeoleku puudus — mõjus ka kõige enam kaasa järgmises osakonnas kujutatud Hansa liidu tekkimisele.

Vastavalt Lüübeki tähtsusele Saksa Hansa ajaloos on viimasele pühendatud näituse hülgeosakond ⁴¹⁾. Kõige pealt näeme neid peallikaid, milledest volas Hansa jõukus ning rikkus. Need olid neli kontorit: Novgorodis, Bergenis, Brügges (hiljemini Antverpenis) ja Londonis. Näituse järgmises allosakonnas on riikide kaupa esitatud privileegid ja lepingud, mis kindlustasid liidule ta seisukoha Põhja- ja Lääne-Euroopa erimais, ja lõpuks dokument, mis annab tunnistust Lüübeki suhetest isegi säärase kauge linna kui Veneetsiaga. Kolmas allosakond loob meile linnade rühmituste järgi korraldatud pitserite abil toreda ülevaate Hansa liidu ulatusest ja koosseisust ta õitseajal. Seda kujutatud Hansa mõjust ja vägevusest täiendab kogu eririikide valitsejate pitsereid Hansa ürikuil.

Näituse viimane osakond ⁴²⁾ jälgib Lüübeki ja tema ühiste saatusekaaslaste kauba- ja laevamislepinguid (Schiffahrtsverträge) pärast Hansa liidu ja vana Saksa keiserrügi lõplikku kokkuvarisemist. Sellal sõlmitud lepingud omasid teatavat tähtsust uue Saksa keiserrügi kaubanduspoliitikas ja toovad seega vaatleja viimaks käesoleva aja juurde välja.

Sellise ringkäigu järel läbi näituse kõigi osakondade ja allosakondade ei jää meil muud kui konstateerida, et kõik esimesel pilgul silma paistnud korralduse ebajärjekindlad ja põhjendamatud asjaolud

³⁷⁾ *ibid.*, lk. 37—42.

³⁸⁾ Vrdl. Nottbeck-Neumann, *Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval*, I, Tallinn 1904, lk. 11.

³⁹⁾ *op. cit.*, lk. 38.

⁴⁰⁾ *ibid.*, lk. 50.

⁴¹⁾ *ibid.*, lk. 50—56.

⁴²⁾ *ibid.*, lk. 57.

ligemal tutvumisel ja tungimisel kujutatavate sündmuste, seisundite ja nähtuste, kui ka väljapanekutena kasutada olnud materjali iseloomusse ja sisusse lahenduvad ilma suurema raskuseta iseenesest. Näeme kõige väiksemate peenusteni viimistletud väljapanekute järjestamiskorda, eeskujuliselt läbiviidud süsteemi, kus kõik, mis kokku kuulub, tõesti ka näitusel ja tema juhis — katalogis — koos on esitatud, nii et vaatlejal ei tule ühe ja sama küsimuse kohta ühes ja samas mõttes või ühel ja samal ulatusel otsida materjali ja andmeid mitmest kohast laiali paisatult. Esinevad küll ka mõned kõrvalekaldumised, eksimused ja vead, kuid need on nii väikesed ja tähtsetud, teinekord, võib-olla, ainult erinevast maitsest tingitud, et nende loendamise oleks üleliigne.

Seda ajaloolist näitust täiendasid mõnest küljest õige tublisti kaks teist Lüübekis samal ajal samuti eeskujuliselt korraldatud ajaloolise sisu ja ilmeaga näitust, nimelt linna raamatukogu poolt selle uues lugemissaalis korraldatud näitus Lüübeki raamatu ja kirja 700 aastase arenemise üle ⁴³⁾ ja kodukoha näitus (Heimatausstellung) Lüübecki linna ehitusloolise arenemise üle minevikus ja tulevikus, mis aset leidis Katharineumi võimlemissaalis ⁴⁴⁾.

Nüüd asugem aga puhtsisulise teemiga näituste juurde. Selliseks tuleb küll pidada Lipperti poolt 1922. a. oma arhiivis Dresdenis korraldatud suurt üldisema iseloomuga ürikutenäitust (Urkundenausstellung), mille sihiks oli mitte pideva pildi loomine mõnest ajajärgust või territoriaalselt kitsalt piiratud ajaloolise terviku minevikust, nagu seni, vaid ajaloo abiteaduste teenimine. Näitus esitas Saksa kuningate diplomite (Königsdiplome), maahärrade ja vaimulikkude ürikute najal originaalis ürikuteasjanduse (Urkundenwesen) katkestamatu arenemise X sajandist peale kuni kõige uuema ajani. Seejuures oli silmas peetud niihästi ürikute välist kuju kui ka nende kirja, kirjutamismaterjali, pitserdamisviise, pitserite kuju ja materjali. Erilise kogu moodustas valik Saksa kuningate ja keisrite pitserite galvanoplastilisi jäljendeid, arvult umbes 240, alates Karl Suurest kuni Wilhelm II-ni ⁴⁵⁾.

1925. a. korraldas Lippert eelpool mainitud juubeli puhul Reinimaade näituse (Rheinlandausstellung), et kujutada neid mitmekesiseid poliitilisi, sõjalisi ja majanduslikke suhteid, mis valitsenud ja olemas Saksi- ja Reinimaa vahel ⁴⁶⁾. Samasse liiki kuulusid ka mõned Reinimaal enesel korraldatud näitused ⁴⁷⁾. Nii oli valitud Aacheni keisrisaali ja teistes vana raekoja — endise Karl Suure „pfalzi“ — ruumides aset leidnud näituse teemiks: Aacheni tähtsus Saksa riiklikus ja kultuurilises arengus 1000 aasta jooksul. Väljapanekuist võiks siin mainida vaid Saksa kuningate kroonimisega seotuid, nagu: insigniaid, pilte, mälestisi, siis palverännakut Aachenisse, rahukongresse j. m. kujutavaid ⁴⁸⁾. Düsseldorfis leidus teiste näituste hulgas üks teemile: Jahipidamine ja kalastus vanal ja uuel ajal ⁴⁹⁾.

⁴³⁾ ibid., lk. 59 j. j.

⁴⁴⁾ ibid., lk. 87 j. j.

⁴⁵⁾ Lippert, lk. 120.

⁴⁶⁾ ibid.

⁴⁷⁾ „Jahrtausendfeier der Rheinlande 1925“.

⁴⁸⁾ Vt. ibid. Aachen'i all.

⁴⁹⁾ Vt. ibid. Düsseldorf'i all.

Sisulise teemiga näituste hulka kuuluvad ka sellised mitteiseseisvad üritused, mis käivad osakonnana teiste suuremate näituste alla. Ka neid pooldab Lippert väga ja nimetab neid, milledest Saksi pearahiiv osa võtnud. Nii on Dresdeni linn juba aastate jooksul oma ilusais näitusehooneis ja nende juures asuvas pargis toime pannud laialdasi erinäitusi, nagu 1924. a. näitus sisu ning nimetusega: „Sport ja mäng“, 1925. a. — „Tekstiilnäitus“, 1926. a. — „Lillekasvatuse ja aianduse näitus“, 1927. a. — „Paber“. Need näitused andsid suurepärase ülevaate kõigest sellest, mis saavutatud nende omal alal või igidalseisvail naaberaladel Saksamaal. Neil on alati olnud oma ajalooline osakond, kus asjatundlikul ja õpetlikul viisil näidati, millised sisseseaded ja korraldused neil erialadel minevikus valitsenud ja kuidas nad arenenud. Dresdeni pearahiiv on nimetatud ajaloolistes osakondades esinenud kord ainult üksikute esemetega, mis liidetud vastavasse kohta, kord aga päris oma väikeste erigruppidega, mis kogu osakonna raamides moodustasid oma ette terviku. Kõige enam on tulnud niisugustel puhkudel välja panna vastavat tööstus- või tööndusharu puudutavaid määrusi, siis protsesside akte, mõnikord aga, nagu tekstiilnäitusel, kalevi ja riide proove, mis omal ajal järelvalve-ametkohtadele esitatud ja niiviisi aktidesse sattunud, samuti endiste töökodade, masinate, tööriistade plaane ja jooniseid. Eriti rikkalikult on leidunud materjali paberi näituse tarvis, nii et olevat ainult õige väikesele osale sellest ruumi jatkunud⁵⁰⁾.

Ka väljaspool kodulinna on Dresdeni pearahiiv osa võtnud sellistest näitustest, nimelt kartograafia näitusest Leipzigin a. 1921, poliitise näitusest Berliinis a. 1926, teatri näitusest Magdeburgis a. 1927. Lippert arvab, et esinemine säärastel suurtel, tehnilistel, kutselistel, majanduslikel või teistel näitustel on just väga soovitatav, sest sellega avaneb võimalus ka nüüdisaja tööstus- ja teisi ringe arusaamisele viia, et isegi uue aja tehnika juured peituvad minevikus, et majanduselu ei ole lihtne kunstlik sünnitis, vaid et nende loomulikuks aluseks on kodumaised olud, ja et allikaiks, mille varal teadus selgitab neid tähtsaid sidemeid, osutuvad arhiivid, kust andmed ammutatakse. Mitte põhjusega ei kurda majandusajaloolased eriliste majandusarhiivide puuduse üle. Nende asemel peavad riigi- ja suured linnaarhiivid seni ka kõnesolevaid allikaid alal hoidma ja avalikkusele tutvustama. Eriti tööstusnäitused võivad pakkuda hea juhu ärilma tähelepanu juhtimiseks sellele, et arhiivid ei sisalda materjali ainuüksi riiklikkude toimingute, sõdade, valitsejate kojaelu j. m. kohta, vaid et neil on midagi väärtuslikku pakkuda ka erihuvidele⁵¹⁾.

Osavõtuks viimast liiki näitustest seab Lippert üles kolm tingimust: 1) näitusel olgu tõeliselt olemas ajalooline eriosakond, mida juhatatakse teaduslikult, ja kuhu võib paigutada arhivaale kas sisuliselt või ajaliselt, nii kuidas kohasem, 2) arhivaalide julgeolek olgu kogu aeg kindlustatud, nad olgu kaitstud ja küllaldaselt kinnitatud kaotsimineku ja vigasaamise vastu, 3) kõik näitusega seotud kulud jäävad näituse juhatuse kanda⁵²⁾.

Kahekülgselt, eeskätt sisuliselt, siis ajaliselt piiratud teemiga näituste näidetena lubatagu siin mainida need, mille korraldamist Lippert peab võimalikuks ja soovitavaks. Ühe sellise teemiks

50) Lippert, op. cit., lk. 121, 122.

51) ibid., lk. 51.

52) ibid., lk. 119.

võiks olla „Kloostri keskajal“, mille all tuleks esile tuua nende asutamine, levimine, majanduselu ja selle tähtsus ümbruskonnale, kultuurilised mõjud kiriklikule elule, nende teaduslik tegevus ja viimaks nende majanduslik ja vaimline tagasimineku kuni lõpliku sulgemiseni XVI sajandi keskpaiku. Teise tänuväärse ülesandeks võiks olla kodanliku majanduselu kujutamine keskaja lõpust kuni XVIII sajandini, kus oleks esitatud tsunftiasjanduse algus, selle põhimäärused, paberi- ja viljaveskid ühes oma sundmäärustega, apteekide privileegid, pruu- limisõigused, kaubandus j. m.

Nüüd viimaks oleme jõudnud näitusteni, mille teemi võib teataval määral lugeda piiratuks kolmest küljest. Need on näitused, mis on pühendatud tähtsate ajalooliste isikute elu ja tegevuse kujutamisele. Ajalt oleks säärane näitus kõige pealt piiratud vastava tegelase elu ajaga, kohalt tema tegevuspaigaga ja sisult peamiselt selle rahvaklassi, seisuse, kutse või alaga, kuhu tegelane ise kuulus või kelle kasuks või kelle huvidest ta tegevus oli juhitud.

Müsebeck, kes vahet teeb kõigest kaht liiki arhiivnäituste — ajajärke kujutavate ja suurte isikute ümber koondatud näituste — vahel, väidab, et esimesed erinevat viimastest õige tunduvalt. Esimestel jääb isikuline moment täiesti tagaplaanile, tulles ilmsiks ainult siis, kui tarvis näidata, kuidas üksik isik sündmuste käiku määranud, või lihtsalt nagu mõnda minnes arenemise illustreerimiseks, kuna esikohal seisab selgelt ning liigendatult korraldatud sisuline külg. Hoopis teisiti on aga lugu ainuüksi mõnele suurele isikule pühendatud näitusega, kus isiku mõju tähtsamate avalduste kõrval riigi ja rahva elule ei tohi puududa ka isikliku intiimelu tunnistajad⁵³⁾. Ka alluvad mõlemat liiki näitused koha ja kestvuse suhtes erinevaile nõuetele ja tingimustele. Isiku näituseks on kõige sobivam säärane asupaik ja ruumid, mis kujutatava isikuga kõige tihedamini seotud. Selleks osutub teadagi see koht ja ümbrus, kus ta korda saatnud oma tähtsama elutöö või mille ta ise rajanud ja ehitanud, nagu see oleks näiteks Friedrich Suure kohta mõeldav mõnes tema enese ehitatud ja kaunistatud ruumis Potsdamis. Üldse maksab siin ruumi mõttes sama vastavus ja kokkukuuluvus kui näiteks mõnel kohalikul näitusel, mis korraldatud kodulinna ajaloo kohta. Arvestades öeldut, peaks isiku kohta korraldatud näitus jääma alaliseks, kuna ajajärku kujutava näituse kestvus oleks kindlaks määratud ja piirduks võrdlemisi lühikese ajaga. Suudab ju viimane oma ülesandeid kõige otstarbekohasemalt täita ainult siis, kui ta rändab läbi tähtsamad ning rahvarikkamad keskused — suuremad linnad — sellel territooriumil, mille ajalugu ta käsitleb⁵⁴⁾.

Ei ole võimalik käesolevas otsustada, kui võrra läbiviidavad oleksid niisugused rändnäitused, mida seni nähtavasti pole teostatud. Küll aga osutub otstarbekohaseks ligemalt pilku heita sellele näitusele, mis korraldati 1926. a. Berliinis endise suure kindralstaabi majas tuntud Saksa väejuhi ja sõjakangelase H. v. Moltke kohta. Materjali näituseks andis peale koguriikliku arhiivi ka Moltke perekonna arhiiv. Kõige pealt kuulusid väljapanekute hulka Moltke kui väejuhi tegevust iseloomustavad originaal-dokumendid, nagu operatsiooni kavand 13. I 1864, põhiidee operatsiooniplaaniks juuni keskpaiku 1866, käsk kallaletungiks Sedani lahingus 29. aug. 1870 ja

⁵³⁾ Müsebeck, op. cit., lk. 75.

⁵⁴⁾ ibid., lk. 75 ja 76.

lõpuks üks ta viimastest töödest, mis dateeritud 30. märtsist 1890 ja mis puudutab Saksa sõjavägede koondamist Venemaa vastu. Et sellist tähtsat ajaloolist isikut ka inimesena vaatlejale ligidale tuua, olid esitatud ta pliiatsijoonistused viibimisajast Roomas ja Türgimaal, suur hulk perekonna kirju, aukodaniku tunnistused linnadelt Saksamaa kõigis osis. Isegi ta välise kuju ja esinemise kohta oli esitatud andmeid ja seda muuseumi esemete kaudu, nagu: vormiülikonnad, mõõgad, mütsid, isegi pliiatsid ja sulepead, millega kirjutatud tähtsad dokumendid, rääkimata kirjutuslauast ja toolist, mida Moltke iga päev tarvitanud ⁵⁵⁾.

Oleme vaadelnud ainult neid arhiivnäitusi, mis korraldatud Saksamaal ja endises Austrias. Teiste Lääne-Euroopa riikide kohta puuduvad kahjuks ligemad andmed ja nende hankimine oleks ühenduses suuremate raskuste ja ajakuluga. Siin võib öelda ainult nii palju, et Müsebecki arvates ületavad Inglismaa ja Prantsusmaa näituseruumide suhtes kaugelt Saksamaa. Inglismaa suuremal arhiivil — Public Record Office'il — Londonis on kasutada lähedal asuv vana, endine gooti stiili kabel, mis näitusteks vääriliselt sisse seatud. Pariisi rahvusarhiivil on selleks otstarbeks mitu ilusat ruumi kõrvuti. Mõlemad arhiivid korraldavad nimetatud ruumides aeg ajalt näitusi, et pakkuda külastajatele ja laiemale publikule soodsat juhtu tutvuda oma rahva minevikuga originaaldokumentide põhjal ⁵⁶⁾.

Nüüd siirdugem meile geograafiliselt kõige ligemale ning ühise ajaloolise saatusega seotud Eesti ja Läti alale ning vaadeldgem siin korraldatud näitusi. Lubatagu seda teha kronoloogilises järjekorras, sest eelpool tohiks juba küllalt selgunud olla arhiivnäituste liigid ja peamised korraldamisviisid, nii et ülevaate saamiseks peaks jatkuma iga näituse kõige kokkuvõtlikumast iseloomustamisest.

Esimene ajalooline näitus endistes Vene Läänemere kubermangudes pandi toime Riias a. 1883 „Riia kultuuriloolise näituse“ nime all. Selle korraldas lähtudes oma põhikirjas ettenähtud sihist kohalik Ajaloo ja Muinasteaduse Selts — Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands. Peenusteni väljatöötatud kava põhjal hoolikalt ettevalmistatud näitus, mis oli määratud Riia linna mineviku võimalikult mitmekülgselt valgustamiseks, kujunes õieti rikkalikuks. Arhiivmaterjalina olid välja pandud igat liiki ürikud, teised kirjalikud muistised ja pitsersed, kuid nende kõrval esinesid mitmedki tähtsamad muuseumi esemed, nagu seda näitab trükis avaldatud, oma aja kohta küllalt eeskujuline katalog ⁵⁷⁾: Publiku ja ajakirjanduse poolt leidis näitus soojemat osavõttu ja hindamist kui korraldajad seda olid julgenud loota ⁵⁸⁾.

Järgmine, arhiivmaterjali osas hoopis kitsapiirilisem, üldiselt puhteadusliku iseloomu ja sihiga näitus peeti samuti Riias, nimelt 1896. aastal 10. arkeoloogia kongressi puhul. Arkeoloogia, rahade, medalite ja

⁵⁵⁾ *ibid.*, lk. 75.

⁵⁶⁾ *ibid.*, lk. 73.

⁵⁷⁾ „Katalog der Rigaschen culturhistorischen Ausstellung“, Riia 1883.

⁵⁸⁾ Vt. „Baltische Monatsschrift“, Bd. XXX, Tallinn 1883, lk. 594—599.

kullassepatööde kõrval moodustasid ürikud ja käsikirjad kui ka pitsid oma ette osakonnad. Väljapanijaina võtsid näitusest osa kõik balti teaduslikud seltsid, tähtsamad arhiivid ja peale nende ka välisministeeriumi paarhiiv Moskvast⁵⁹).

Edasi oli Riial kohane moment ajaloolise näituse korraldamiseks linna 700 aasta juubeli puhul 1901. aastal, kuid seekord piiruti ainult tööstuse ja tööduse näitusega ja vana Riia turuplatsi ja selle ümber asuvate tänavate kujutamiseks selleks ajaloolistel andmetel eriti konstrueeritud majafassaadide abil. Arhivaalide ja muuseumi esemete näitust ei olnud⁶⁰).

Nüüd tutvugem arvatavasti kõige esimese Eesti pinnal korraldatud arhivaalide näitusega. See leidis aset Tallinnas Mustapeade klubi majas 29. septembrist kuni 3. oktoobrini 1910 ja oli tähtsamaid numbreid sel ajal pühitsetava Tallinna linna ja Eestimaa Venega ühendamise 200 aasta juubeli kavast⁶¹). Vastavalt mälestatavaile sündmusile oli ka materjal valitud, mille andsid Tallinna linna ja Eestimaa rüütelkonna arhiiv, Eestimaa Kirjanduse Selts ja Provintsiamuuseum, Peeter Suure muuseum Narvas ja mõned erakogud. Näitusel oli 4 järgmist osakonda: dokumendid (82 nr.), maalid ja portreed (30 nr.), millega liitusid samas osakonnas veel vaated, plaanid ja kaardid (65 nr.), 3. osakond — muuseumiesemed (174 nr.), 4. osakond — rahad ja medalid (665 nr.). Nende esitatud esemete abil taheti anda ülevaade kultuurist ja kommetest Põhjasõja ajal, mille tagajärjeks oli Eesti Vene alla sattumine⁶²).

Kaks aasta hiljemini peeti Tallinnas balti ajaloolaste päeva, milleks peamiselt kohaliku linnaarhiivi osavõtul oli korraldatud väike, muusika ajalugu valgustav näitus⁶³).

Veel sama 1912. aasta lõpul ja järgmise alul oli Riias jälle võimalus näha üht võrdlemisi väga hästi õnnestunud, sisurikast ja meeleoluküllast näitust. See oli pühendatud Napoleoni 1812. aasta suure sõjakäigu ehk Vene Isamaa-sõja mälestusele. Väljapanekutega esinesid kohalikud teaduslikud seltsid ja asutised, nende hulgas meile juba eelpool tuttavaks saanud Ajaloo ja Muinasteaduse Selts kui ürituse algataja, siis terve rida teisi balti seltse ja eriti rohkel arvul eraisikuid, peamiselt 1812. a. sõjast osavõtjate järglasi ja sugulasi. Riia linn kindlustas omalt poolt näituse materjaalse külje ja andis

⁵⁹) Vt. „Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga 1896“, Riia 1896.

⁶⁰) M. Scherwinsky, Die Rigaer Jubiläums-Ausstellung 1901 in Bild und Wort, ein Erinnerungsbuch, Riia 1902, A. Reinberg, Alt-Riga auf der Jubiläums-Ausstellung.

⁶¹) Tallinna linnaarhiivis (edaspidi lühendatult TLA) olevas aktis Дело Ревельской Городской Управы № 73 о праздновании 200 лѣтняго юбилея присоединения Эстляндии къ Россійской Имперіи и открытія памятника Императору Петру leiduva pidustuste kava järgl.

⁶²) Vt. „Katalog der historischen Festaussstellung zur 200 Jahrfeier der Vereinigung Estlands und Revels mit dem Russischen Reich“, Tallinn, 1910. Отчетъ Ревельской Городской Управы за 1910. годъ, часть I. Tallinn 1911, lk. 264 j. j.

⁶³) Отчетъ Ревельской Городской Управы за 1912. годъ, часть I. Tallinn 1912, lk. 413.

linna kunstmuuseumi ruumid kasutada, kuna Liivimaa rüütelkond võttis enese peale katalogi⁶⁴⁾ väljaandmise.

Näituse ülesandeks oli laiemaile rahvahulkadele esitada pilt Napoleoni võimu kokkuvarisemise ajast ja elustada ning süvendada rikkalikust juubelikirjandusest saadud andmeid ja muljeid näitlikkuse teel. Selleks olid esitatud kõige pealt tegelaste portreed ja pildid, neist Napoleoni kohta üksi arvult 39 ja Aleksander I kohta 9, mis kujutavad neid valitsejaid õige mitmes suuruses, poosis, eas ja ümbruses. Keisreile järgnevad alfabeetses järjekorras sõjaväejuhid ja teised ohvitserid, mõlemad vaenulikud pooled muidugi teineteisest eraldi. Siis tulevad sõja- ja lahingupildid, karikatuurid ja viimaks teiste tähtsamate kaasaegsete portreed. Páris arhiivmaterjal leidis alles näituse teises osas, kus olid välja pandud esiteks trükiteosed, mis sisaldasid ajalehti, ajakirju, üleskutseid ja teadaandeid, poliitilis-ajaloolist kirjandust, jutlusi, kõnesid, laule, luuletisi, näitekirjandust ja viimaks mitmesuguse sisuga töid, siis kaardid, plaanid, vaated, ürikud, käekirjad, autograafid, medalid, aumärgid, rahad ja hulk teisi muuseumiesemeid, nagu mitmesugused kunsttöönduse saadused, relvad, vormiülikonnad ja teised riided. Lõpu moodustasid mitmesugused eksponaadid — varia.

Sel näitusel oli pea igal sammul märgata sündmuste ja olukorra kujutamist, lähtudes Riistast kui näituse asupaiga seisukohast, mis ka täiesti loomulik. Kuid juhtide liig esiplaanile nihutamisega mindi nähtavasti liiale. Muidu on aga üritus ise väga heaks näiteks ja eeskujuks selle kohta, mida nii mitme organisatsiooni, asutise hulga tegelaste ja väljapanijate ühisel nõul ja jõul võib korda saata mõne tähtsa ajaloolise mälestuspäeva vääriliseks pühitsemiseks. Et see sündis meie oludele ja võimalustele kaunis võrdseis tingimuses, olen selle ettevõtte juures vähe pikemalt peatunud.

Nüüd tuleme uuesti tagasi Tallinna näituste juurde. 1914. a. kevadel Leipzigis avatud rahvusvahelisest trükitehase ja graafika näitusest võttis osa ka Tallinna linnaarhiiv, koos Mustapeade klubi ja gildidega, saates sinna Hansa ajajärku kuuluvaid eksponaate. Viimased saadi tagasi alles pärast maailmasõda; osa neist oli välja pandud olnud Saksa okupatsiooni ajal Berliinis korraldatud Eesti-Liivimaa näitusel⁶⁵⁾.

Täiesti oma materjaliga ja linna kunstiajalooliste esemetega korraldas Tallinna linnaarhiiv näituse raekoja saalis kevadtalvel 1915. Vastavalt valitsevale sõjameeleolule tulid tagaplaanile nihutada ja osalt hoopis ära jätta need eksponaadid, mis iseloomustavad Tallinna saksa kultuuriga minevikku, ja esiplaanile tõsta need, mis olid kas keelelt või sisult ühenduses Venemaaga. Säärase momendiolude poolt dikteeritud ebateadliku tendentsi kui ka asjaolu tõttu, et maksulise sissepääsuga, heategelise loterii pileтите ja markide ja kata-

⁶⁴⁾ „Katalog der in Riga vom 17./30. November 1912 bis zum 6./19. Januar 1913 veranstalteten Ausstellung zur Jahrhundertfeier des Vaterländischen Krieges 1812“, Riia 1912.

⁶⁵⁾ Отчетъ Ревельской Городской Управы за 1914 годъ, I, Tallinn 1915, lk. 361—62. TLA uuemas osakonnas on olemas eksponaatide nimesfikud. Okupatsiooni ajal korraldatud Eesti-Liivimaa näituse kohta Berliinis on tarvitatud dr. P. Johansen'i ja dr. H. Weiss'i suulisi teateid.

logide ⁶⁶⁾ müügiga näitusel taotleti puhtmaterjaalseid sihte — muretseda linnavalitsusele summased sõttakutsutute perekondade toetamiseks, ei saa seda näitust hinnata päris hariliku mõõdupuuga ega vääri ta ka erilist tähelepanu. Selle ajaloolise näituse külastamine oli elavam kui sealsamas järgnenud vaenlaselt käimasolevas sõjas saagiks langenud relvade ja võidumärkide näitusel ⁶⁷⁾.

Õieti suurejooneliselt kavatses ajaloolise näituse ja tähtsamate vanade ehituste endisel kujul restaureerimisega Tallinn pühitseda oma 700-aastast juubelit. Selleks alati eeltöid aegsasti, juba 1915. aastal ⁶⁸⁾. Kuid kui juubeliaasta, 1919, kätte jõudis, siis kujunes kohaliku Provintsi muuseumi juures korraldatud näitus õige kahvatuks ega äratanud sellal kõikide meeli ärevil hoidvate sündmuste tõttu väerinnal kuigi suurt tähelepanu. Et linnaarhiiv juba 1915. aasta sügissuvest saadik asus evakueerituna Moskvas ⁶⁹⁾, siis koostus arhivaalide osakond kõigest 15 numbrist, mis olid pärit Eestimaa rüütelkonna arhiivist või juhuslikult kohale jäänud endisest linnaarhiivist. Peaosakonna (I) moodustasid Tallinna vaated ja plaanid (313 nr.) ja 3. osakonna — rahad ja väärtmärgid (147 nr.) ⁷⁰⁾.

Lõpuks on üle jäänud vaadelda seda võrdlemisi laiapiirilist üritust arhiivnäituse alal, mis leidis aset meie Riigi Keskarhiivis Tartus möödunud suvel 25. maist 5. juulini. Et selline ettevõtte ulatuselt esimene omasarnane katse Eesti iseseisvuse ajal, ühtlasi ka kõige uuem ja viimane sellelaadiline, siis oleme mitte ainult õigustatud, vaid päris kohustatud sellel pikemalt peatuma, eriti kui veel silmas pidada, et peale ajalehtede kusagil mujal pole seni selle näituse hindamiseks sõna võetud. Ometi vajame möödapääsematult selgust selle kohta, kui kaugele oleme jõudnud, mil määral oleme suutnud jatkata ja kasutada meil siin kui ka välismail kujunenud traditsioone ja omandatud kogemusi — kas oleme edusamme teinud või tagurpidi läinud. Muidugi pole siin võimalik juba eelpool toonitatud kätesaadava kirjanduse puudulikkuse kui ka kirjutise kitsa raami tõttu anda esitatud küsimustele täielikku vastust. Kuid ka kasutada olnud materjali ja kogemuste najal saadud kriteeriumid ja vaatekohad lubavad nii mitmestki küljest heita piisavat valgust. Asjaolu, et Tartu näitusega oleme tutvunud mitte kirjanduse, peamiselt katalogide põhjal, nagu seni arutusel olnud näitustega, vaid seda ka ise külastanud, aina kergendab seejuures meie ülesannet.

Keskarhiivi näitusest võtsid oma väljapanekutega osa, peale algataja, korraldaja ja tegeliku läbiviija Keskarhiivi, ka teised kohalikud teaduslikud asutised ja seltsid, kellele vastavat materjali olemas, nagu

⁶⁶⁾ Ilmus kahes keeles, eestikeelne pealkirjaga „Ajaloolist kirjade, dokumentide ja asjade näitus Tallinna raekojas“, Tallinn 1915 ja venekeelne: Обзор экспонатов исторической выставки в Ревельской Ратушѣ, ibid. 1915.

⁶⁷⁾ TLA uuemas osakonnas leiduva vastava akti põhjal. Vrdl. ka „Päevaleht“ 1915, nr. 102.

⁶⁸⁾ Протоколы Ревельской Городской Думы за 1915 г., 26. augusti koosoleku otsused (lk. 217, 218). Доклад Управы № 248, 1916, ноябрь. TLA uuemas osakonnas.

⁶⁹⁾ Vt. O. Liiv, Ülevaade Tallinna linnaarhiivi tegevusest eriti viimase kümne aasta jooksul. Äratrükk „Ajaloolisest Ajakirjast“ 1928, nr. 1, Tartu 1928, lk. 5.

⁷⁰⁾ Näituse nimekirja põhjal, mis ilmunud juubelibrošüüris: „Tallinna 700-aastase juubelipiduks 1219—1919“.

Tartu ülikooli raamatukogu, Eesti Kirjanduse Selts, Õpetatud Eesti Selts, Eesti Rahva Muuseumi Arhiivraamatukogu juures töötav Eesti Bibliograafia Asutis, Tartu linnaarhiiv ja peale nende kaks erakogu — härra A. Sildniku ja härra A. Kruusbergi omad.

Küsimusele näituse sihi ja teemi kohta on aga vastuse leidmine küllaltki raske. Näituse puhul Keskarhiivi poolt ajakirjandusele antud informatsioonis kuulsime küll, et selle ettevõtte põhjustanud tarvidus tutvustada mitte ainult laiemaid ringe, vaid ka haritlaskonda nende tähtsate varadega, mis peituvad meie arhiivides, eriti Eesti ajaloo kohta⁷¹). Kuid teemi sarnases mõttes, nagu eelpool oleme harjunud nägema, näituse korraldaja poolt tarvilikuks ei peetud ega üles ei seatud. Nii siis primaarne või üldine siht oli sama kui mujalgi — arhiivide, nende sisu ja tähtsuse tutvustamine, kuid puudus sekundaarne või konkreetsem siht, mille annab kindel teem ja mis määrab ära väljapandava materjali äärjooned, korralduse ja teinekord isegi esitamiskiisi. Et väljapanekute kohta siiski saada mingisuguse süstemaatilise, mitte juhusliku ülevaate, oleme sunnitud näituse kirjeldavas osas ise sihte rajama ja piirjooni tõmbama. Teeme seda eelpool oluliseks osutunud kolmes kindlas suunas.

Ajalise piiritle suhtes leiame, et kõige varajasem aeg, mille kohta esitati materjali, oli antiikaeg; kuhu kuuluvad Plutarhose kreeka ja rooma tähtsate meeste elulood (nr. 124)⁷²). Araabia palveraamatu (nr. 122), mille kohta ei näitusel ega katalogis polnud ligikaudsetki päritolu aega antud, võime ajaliselt paigutada ka õige kaugesse minevikku. Kõige uuemad eksponaadid näitusel olid kaks ülesvõtet Eesti Bibliograafia Asutisest (nr. 225-a). Seega olid näitusel püstitatud tähised enam kui 2000 aastapikuse ajajärgu tarvis — igatahes enam kui aukartust äratav julgus.

Määrates ruumiliselt või kohaliselt eksponaatide poolt haaratud ala, näeme, et rõhuv enamus neist puudutab küll Eesti territooriumi ajaloolist minevikku; kuid ei puudu ka niisugused, mil Eestiga vahest ainult mikroskoopiline ajalooline side või mil seda pole üldse olemas. Juba mainitud Plutarhose ja araabia palveraamatu kõrval võiksime sellistest väljapanekutest siin veel nimetada: Ameerika kohta käiv teos, ajast varsti pärast avastamist, millal ta veel oma praegust nime ei kannud⁷³), Vincentius, *Libri de venatione divini amoris, Liber morali de oculo, Codex membraneus*, XIV sajandist (nr. 119)⁷⁴), Brandt, *Der Narren Spiegel. Das Gros Narrenschiff...* Strassburg, Wendel Rihel, 1549 (nr. 118), „Jahidiploom, antud Franz Görlich'ile „Schlesias“⁷⁵) (nr. 213) jne. Osa võõraid alasid puudutavate arhivaalidega on meil juhus tutvuda alles edaspidi.

⁷¹) Vt. „Postimees“ 1928, nr. 142 ja 148, „Päevaleht“ 1928, nr. 148.

⁷²) Siit peale on sulgudes kui ka joone all toodud vastavate eksponaatide numbrid näituse masinal kirjutatud katalogi järgi.

⁷³) Oli kui äärmiselt haruldane ja kallis ese julgeoleku mõttes katalogis mainimata jäetud ja paigutatud juhataja toas asuvasse vitriini.

⁷⁴) Eksponaatide täpsad pealkirjad ja nimetused on toodud ortograafiliselt sel kujul, mis neile antud katalogis, peale juhtumite, kus ilmselt trükiveega tegemist.

⁷⁵) Jutumärgid lisatud artikli autori poolt omapärase nimekuju tähistamiseks.

Nüüd siirdume näitusel esitatud materjali sisulisele vaatlemisele. Kõige pealt peame jällegi konstateerima, et valdaval esikohal seisid väljapanekud, mis meile jutustavad Eesti maa ja rahva ajaloo. Oli toodud ordumeistrite⁷⁶⁾, kõrgmeistrite, Taani, Rootsi ja Poola kuningate ja Vene keisrite poolt antud privileegid, milles kajastuvad suhted kõrgema riigivõimuga ja mitmesugused eesõigused ja õigused, mis said osaks üksikuile seisisustele (peamiselt rüütelkondadele ja linnadele), asutistele ja isikutele. Oli püütud ka tähistada sääraseid tähtsaid momente, kui Eesti ja ta osade üleminekut ühe riigi käest teise kätte, nagu Rootsi ja Vene valitsuse algust. Talupoegade kohta leidis dokumente, mis räägivad meile nende müümisest ja kohalt põgenemisest, nende kohustustest ja koormistest (vakuraamatud Rootsi ajast). Aadli kohta tõi näitus peamiselt juba mainitud privileege rüütelkondadele, aadlidiploome, läänikirju ja mõningaid muid küsimusi sisaldavaid arhivaale. Ka kiriku kohta oli esitatud üksikuid ürikuid ja andmeid. Maakirikud olid esile toodud vanemate kirikuraamatute kaudu. Linnadest oli oma arhiivi väljapanekute teel esitatud ainult Tartu, kuna Eesti pealinn — Tallinn — ainult juhuslikult leidis mõne üksiku eksponaadi tekstis mainimist⁷⁷⁾. Tartu linnaarhiivi väljapanekute hulka kuulusid: privileegid, alates Poola ajast, ainuke orduajast säilinud raeprotokollide raamat (aastaist 1547—1555) (nr. 54), üks vana linna plaan (nr. 219) ja mõned muusisulised arhivaalid. Seda osakonda täiendasid Tartu ülikooli raamatukogu poolt väljapandud vanad linna vaated ja pildid, samuti õpetatud Eesti Seltsi kogu vanu Tartu rahasid. Kõige enam tähelepanu oli aga pühendatud Eesti ärkamisajale. Eestkätt olid vaatajate ette asetatud tähtsamate tegelaste ja kirjanikkude, nagu dr. J. Hurda⁷⁸⁾, dr. M. Weske⁷⁹⁾, Jaan Adamsoni⁸⁰⁾, L. Koidula⁸¹⁾ ja teiste kirju, nende teoseid, luuletisi jne. Sellal tekkinud rahvuslikest ettevõttest olid arvestatud mõlemad tähtsamad — Eesti Aleksandri Kool⁸²⁾ ja Eesti Kirjameeste Selts⁸³⁾ — õieti mitmekesise materjali kaudu. Ka läinud sajandi kolmanda veerandi ühiskondlikke liikumisi oli puudutatud Mahtsa sõja⁸⁴⁾, Anija meeste⁸⁵⁾ kaebuste ja prohvet Maltsveti⁸⁶⁾ esiletoomise teel. Selle kõrval oli püütud anda jooni ka meie suurima ja vanema haridusallika — ülikooli — ajaloo, ja seda mitte ainult ärkamisajast, vaid kohe algusest — 1632. aastast — peale.

Kuid kõige väärtusliku, osalt isegi väga väärtusliku materjali kõrval leidis näitusel, nagu eelpool näituse ajalise ja kohalise piiritletu juures juba nägime, ka sääraseid eksponaate, mis täiesti eemal seisavad Eesti maa ja rahva ajaloo. Peame üldse rõhutama, et kõige vähem tähelepanu oli pööratud näitusel väljapandud arhiivmaterjali

⁷⁶⁾ Kus vastavate eksponaatide numbrid märkimata, seal esinevad nad edaspidi näituse gruppide või osakondade loendis.

⁷⁷⁾ Vt. nr. 8, 11, 12.

⁷⁸⁾ nr. 133—140, 143, 151, 153, 158.

⁷⁹⁾ nr. 141—143, 145, 146.

⁸⁰⁾ nr. 146, 161.

⁸¹⁾ nr. 168, 171.

⁸²⁾ nr. 163, 167—168, 170—172, 182—185, 191.

⁸³⁾ nr. 162, 165, 166, 179.

⁸⁴⁾ nr. 176, 208.

⁸⁵⁾ nr. 180, 204.

⁸⁶⁾ nr. 177, 178.

sisule; paiguti oli seda isegi täiesti ignoreeritud. See tuli ilmsiks kõige pealt esitatud materjali korraldamises ja järjestamises, siis väljapanekutele näitusel kui ka katalogis lisatud pealkirjades antud seletustes ja lõpuks terve osakonna ja paljude esemete olemasolus, kus arvestatud ainult selle pealiskaudse uudishimu rahuldamisest, mida pakub täiesti sisuta või sisult tundmata, ennenägemata, haruldaste esemete vaatlemine.

Eelpool nägime, et just sisu, mis valitud näituse teemi kohaselt, määrab kindlaks näituse osakonnad ja allosakonnad. Ka Tartu näitusel leiame osakondade ja allosakondade taolisi gruppe, mis kannavad katalogis järgmisi eripealkirju: Taani kuningate poolt antud privileegid (nr. 1—4), Tallinna piiskopi poolt antud privileegid (nr. 5), ordumeistrite poolt antud privileegid (nr. 6—8), talupoegadesse puutuvad dokumendid (nr. 13—17), Rootsi kuningate poolt antud privileegid (nr. 18—26), Poola ja Taani kuningate poolt antud privileegid (nr. 27—30), Eestimaa vallutamine Vene poolt (nr. 33—35), Vene keisrite poolt antud privileegid (nr. 36—43), teiste valitsejate poolt antud privileegid (nr. 44—45), Tartu linna väljapanekud (nr. 47—56), Õpetatud Eesti Seltsi väljapanekud (nr. 57—65), koodeksid (nr. 66—67), vanemad protokolliraamatud (nr. 68—70), rootsiaegsed vakuraamatud (nr. 71—74), kõige vanemad kirikuraamatud (nr. 75—79), haruldasemad arhivaalid (nr. 80—81), Rootsi ja Poola kuningate ja teiste tähtsate isikute kirjad ja autograafid (nr. 82—92), Rootsi väeülemate kirjad ja autograafid (nr. 93—99), Tartu ülikooli arhiiv (nr. 100—117), haruldasemad trükiteosed ja käsikirjad (nr. 118—127), hra A. Sildnik'u väljapanekud (nr. 128—132), Eesti kultuuriloolised arhivaalid: Ärkamisaeagne Eesti (allpealkiri: Eesti Kirjanduse Seltsi väljapanekud) (nr. 133—197), hra A. Kruusbergi väljapanekud (nr. 198—214), gravüürid, kaardid ja plaanid (nr. 215—224), Eesti Bibliograafia Asutise väljapanekud (nr. 225, 225-a), Tartu linna metallrahad (nr. 226—246)⁸⁷⁾.

Loogika reeglite järgi peab jaotuse alus (*fundamentum divisionis*) kogu aeg jääma samaks ja jaotuse osad ei tohi katta üksteist. Olgugi, et neid loogika nõudeid pole võimalik arhivaalide näitustel sageli väga mitmekesise, kuid lahatamatult kokkukirjutatud või köidetud sisu kui ka liig erineva välimuse ja suuruse pärast täiesti puhtal kujul läbi viia, on siiski päris lubamata materjali meie Keskarhiivi poolt tarvitatud viisil rühmadesse jagada. Eriti õpetlik oleks siin võrrelda Keskarhiivi rühmi eelpool skeemis antud Lüübeki osakondadega. Ruumi puudusel peaks aga jätkuma ka järgnevaist märkusist.

Näitusel ei tulnud ette mitte ainult üksteist katvaid paralleelseid osakondi, nagu Rootsi ja Poola kuningate ja Vene keisrite privileegid, mida kõiki leidis ka rühmas, mis kandis Tartu linna väljapanekute nime, vaid rühmad sisaldasid ka materjali, mida mingil tingimusel sinna ei oleks tohtinud paigutada. Nii olid privileegide hulka sattunud: läänikiri⁸⁸⁾, aadlidiploomid⁸⁹⁾, Eestimaa rüütelkonna truudusvanne Karl XI-le⁹⁰⁾ jne. Igatahes tarvitatakse teaduslikus kirjanduses privileegi hoopis kitsamas mõttes. Eesti ärkamisaja arhivaalide keskel ilmusid korraka Jaan Adamsonile 25-aastase tege-

⁸⁷⁾ See osakond jäi näitusel isiklikult millegi pärast täiesti märkamata.

⁸⁸⁾ nr. 21.

⁸⁹⁾ nr. 25, 44, 45.

⁹⁰⁾ nr. 26.

vuse puhul annetatud aadressi⁹¹⁾ kõrval ülesvõtted⁹²⁾ Turu linna toomkapitli arhiivist originaalide kohta, mis pärit XVII sajandist, rääkimata sellest, et sinna olid asetatud ka sellised esemed, kui Fr. Kuhlbarsi luuletus a. 1914⁹³⁾, L. Suburgi ja J. Jõgeveri kiri a. 1909⁹⁴⁾ j. m.

Üldiselt põhjustas aga asjaolu, et rühmade ehk osakondade loomisel oli aluseks võetud kord sisu, kord väljanev asutus või isik, kord arhivaalide liik, kaootilise segaduse, mis vaatajalt igasuguse võimaluse võttis ülevaadet või kokkuvõtet saada sellest, mida õieti oli tahetud pakkuda ja kujutada. Sisult kokkukuuluvad ja üksteist täiendavad väljapanekud olid laiali ja läbiseegi paisatud ja asusid sageli mitmes eriruumis⁹⁵⁾. Alates järjekorras kohe number 1, 2, 4 ja 65, mis kõik käisid Püha Miikaeli kloostri kohta, näeme, et neist ainult kaks esimest asusid kõrvuti, enne kolmandat oli aga üks hoopis teisesisuline ürik, kuna viimane aset oli leidnud kolmandal laual Õpetatud Eesti Seltsi väljapanekute hulgas, muu seas koos säärase eksponaatidega, nagu Jesuiitide ordu peapraepositus Thyrsus Gonzales'i kiri a. 1696 (nr. 214) jne. Talupoegade seisukorda valgustavaid numbreid leidis samuti mitmel kohal ja mitmes ruumis. Põrmugi parem polnud lugu ülikooli ajalugu käsitletavate arhivaalidega. Kolm esimest, ülikooli algusaastast — 1632 — pärit olevat numbrit⁹⁶⁾ asusid tuba nr. 20 (uurimistoas) ühel laual haruldaste trükitoodete, käsikirjade ja teiste materjalidega, hilisemad sama asutist puudutavad väljapanekud leidsid aga tuba nr. 25, ligistikku rootsiaegsete vaku- ja kirikuraamatutega. Kõige pahemini käis näitusel aga selle tähtsama osa — Eesti ärkamisaja — käsi. Enamus seda aega kajastavaid eksponaate asus küll koos ühel erilaul tuba nr. 20, kuid peale selle oli neid ka nagu mingisuguse sideainena poetatud pea kõikide teiste väljapanekute vahele.

Eesti rahva valulast ärkamisajast — Eesti Aleksandri Kooli — oli näitusel sama kurb saatus tabanud kui tõelises eluski. Asutajate nimekiri⁹⁷⁾ a. 1862 ja nende koosoleku protokoll⁹⁸⁾ a. 1863, samuti mõned teised kooli puutuvad väljapanekud asusid tuba nr. 20, koos Ahrensi grammatika eeltööde katkendiga⁹⁹⁾. Muud — aktid, paberid ja Eesti Bibliograafia Asutise sedelkatalog¹⁰⁰⁾ Eesti Aleksandri Kooli kohta — leidsid aga tuba nr. 25, neist viimane eksponaat kõige ligemas naabruses esemetega, millest tuleb veel alamaal jutt.

Pole vististi liigne juurde lisada, et dr. Kreutzwaldi ülikooli akt¹⁰¹⁾ oli välja pandud tuba nr. 25, kuid „Kalevipoja“ esitrükk¹⁰²⁾ (Kuo-

⁹¹⁾ nr. 161.

⁹²⁾ nr. 160.

⁹³⁾ nr. 149.

⁹⁴⁾ nr. 155, 156.

⁹⁵⁾ Üldse leidis väljapanekuid 5 ruumis: tubades nr. 20 ja 25, vöö-
rastetoas, juhataja kabinetis ja koridoris.

⁹⁶⁾ nr. 100, 101, 102.

⁹⁷⁾ nr. 168.

⁹⁸⁾ nr. 171.

⁹⁹⁾ nr. 169.

¹⁰⁰⁾ nr. 191.

¹⁰¹⁾ nr. 187.

¹⁰²⁾ nr. 159.

pios a. 1862), mille loojana ta arvatavasti eeskätt vääriski näitusel esinemist, oli jäetud tuba nr. 20-sse. Mahtsa sõja ja Anija meeste peksuaktid¹⁰³), mis katalogis antud ärkamisaja all, asusid tuba nr. 25, peksasaanute pildid¹⁰⁴) aga üle koridori võõraste toas, koos Prantsuse revolutsiooni aegse paberrahaga¹⁰⁵) ja eespool juba mainitud Sileesias antud jahidiploomiga.

Paremini korraldatud näituste puhul on, nagu eelpool kuulsime, osakonnad ja allosakonnad olnud järjestatud kronoloogiliselt. Keskarhiivi näitusel maksis see aga erandina ainult üksikute rühmade, peamiselt privileegide kohta, kuna muidu ajalist järjekorda oli arvestatud sama vähe, osalt veel vähem kui sisulist kokkukuuluvust. Algame gradatsioonid vähemate juhtumitega. Tartu linna väljapanekute hulgas järgnes kõige vanem raeprotokoll (aastaist 1547—1555) alles Poola aegsele esemele. Ka olid ajalisel täiesti segi paisatud koosasuvad Eesti ärkamisaja arhivaalid¹⁰⁶). Esimesed ärkamisaja numbrid järjekorras olid aastaist: 1881, 1877, 1888, 1881 jne., ajalt kõige hilisemad, nagu eelpool juba mainitud, aastaist 1914 ja 1909. Kõige suurem ajaline vahe tuli ilmsiks tuba nr. 25, kus asusid kõrvuti: 7. saksa piibel¹⁰⁷), a. 1477, Königsbergi orduarhiivi koo- piad¹⁰⁸), alates a. 1191, esimene eestikeelne piibel¹⁰⁹) a. 1739, Ado Grenzsteini kirjakogu¹¹⁰) ja Eesti Aleksandri Kooli sedelkatalog, seega siis koos väljapanekuid peaaegu kogu teistest aastatuhandest. Peab üldse tähendama, et korraldajad on eksponaatide ajalist päritolu nähtavasti pidanud täiesti tähtsusetuks asjaks, sest ega ometi muidu poleks jäetud terve rida esemeid isegi ilma ligikaudse ajalise mää- ranguta, seda niihästi näituse pealkirjades kui ka katalogis¹¹¹).

Korraldamis- ja järjestamisküsimustega lahutamatu seotud on näituse katalogi ja väljapanekutele lisatavate pealkirjade ja seletuste küsimus. Ei saa siin pooldada Lipperti¹¹²) arvamist, kes katalogi suhtes asub täiesti ükskõiksel seisukohal, leides, et selle aset võivad täita eksponaatidele näitusel juurde lisatud võimalikult täielikud pealkirjad ja arhiivametnikkude — juhtide — poolt külastajaile antavad täiendavad seletused. Tema arvates oleks katalog tarvilik ainult alalistele, mitte ajutistele, lühikest aega kestvatele näitustele, mille eelarvet see asjata koormaks. Tuleb aga kohe tähendada, et kõigile külastajaile on omandatav katalog siiski ka viimast liiki näituste puhul ilmingimata vajaline. Ta peaks sisaldama ainult kõige kokku- surutumal kujul kõige olulisemaid andmeid ja näpunäiteid väljapanekute kohta ega pruugiks seepärast väga palju täielikum olla Lipperti poolt soovitatud lühikesest näituse ülevaatest, sest on ikkagi võimata läbi saada ilma täielikumate pealkirjadeta, seletusteta ja allakriipsutamisteta esemete eneste juures. On ju näituste tähtsai-

¹⁰³) nr. 176, 180.

¹⁰⁴) nr. 204, 208.

¹⁰⁵) nr. 210.

¹⁰⁶) nr. 133—173.

¹⁰⁷) nr. 126.

¹⁰⁸) nr. 193.

¹⁰⁹) nr. 194.

¹¹⁰) nr. 198, 199.

¹¹¹) nr. 67, 82, 86, 88—91, 120, 122, 125, 131, 138, 139, 142, 144, 148, 169, 215—219 jne.

¹¹²) Vt. Lippert, op. cit., lk. 123, joonealune märkus 15.

maks sihiks, et vaataja omandaks näituselt kõige sügavamad ja haaravamad elamused ning püsivamad muljed. Kuid seda on võimalik kõige paremini saavutada ikkagi ainult sel teel, et teadlikumale vaatajale antakse katalogi näol võimalus saada pakutava materjali kohta juba ette teatava ülevaate, et ta teaks oma värskust varuda just eriti teda huvitavatele esemeile. Enesest mõista, ei suuda külastaja ka vähemal ja kõige paremini korraldatud näitustel kõigele kinkida ühesugust tähelepanu. Milleks siis teda enne, kui ta järjekorras oma „eriosakonna“ juurde jõuab, üleliigselt pingutada ja ära väsitada teda võrdlemisi vähe kaasatõmbavate asjadega? Möödapääsematult tarvilik on säärane ülevaade ekskursioonide juhtidele, eriti õpetajale. Ka hiljemini, näituse külastamise järel, on katalog väga kasulik. Ta aitab tublisti saadud muljeid kokku võtta, neid süstematiseerida, ümardada ja täiendada, elustades, esile tõstes ja süvendades temas leiduvate andmete abil muidu kasuta kadumisele määratud pinnapealseid tähelepanekuid ja muljeid.

Ka Keskarhiivi näitusel oli, nagu eelpool korduvalt nimetatud, mingsugune väljapanekute ja rühmade nimestik-katalog. Kahjuks oli see aga ainult kirjutusmasinal trükitud ja seega väga piiratud arvu tõttu ainult näitusel kasutatav, mitte soovi järgi omandatav. Sellise väikese katalogi trükkimine ei oleks tohtinud siiski ülesaamatuid materjaalseid raskusi sünnitada, sest nende müük oleks muidu maksuta sissepääsuga näitusel kulud loodetavasti tasa teinud, mis seda tõenäolisem, et palju kitsapiirilisel Tallinna näitusel a. 1915 kahes keeles ilmunud katalogist kaks trükki osteti külastajate poolt ära. Ka on seni, niipalju kui teada, Tallinnas ja Riias korraldatud näitustel alati olnud oma trükitud katalogid.

Pöördudes Keskarhiivi katalogi hindamisele, peame üldiselt konstateerima, et ka see oli mitmeti väga puudulik. Katalog on kõige pealt määratud juhiks ja orienteerijaks näitusel; kuid selle sihi saavutamise tühistas imelik asjaolu, et katalogis märgitud järjekord erines õige palju näituse tegelikust järjekorrast ja eksponaatide asukoht, mis vähemalt selliste lahkuminekute puhul kätte oleks tulnud juhatada, oli jäetud täiesti mainimata. Oleme juba kuulnud, et gruppide moodustamisel olid kokkukuuluvad esemed läbisegi ja laiali paisatud. Loomuliku seisukorra juures, kus katalogi ja näituse tööline järjekord kokku langevad, oleks hea püsivuse ja kannatusega varustatud teadlik vaatleja, soovides saada vähegi süstemaatilisemat ülevaadet ise oma algatusel ja jõul, osaliselt võinud seda viga parandada, nüüd oli see aga tehtud äärmiselt raskeks, tegelikult päris võimatuks.

Katalogi tekst eksponaatide kohta oli liiga lakooniline, sagedasti õige vähe või pea mitte midagi ütlev. Et ka esemeile juurdelisatud pealkirjad ja seletused, niipalju kui oli võimalik neid võrrelda, sõna-sõnalt kokku langesid katalogis toodud andmetega, siis jäi näidatavate arhivaalide sisu ja tähtsus enamikule vaatajaist täiesti tundmatuks. Eriti napid olid pealkirjad Eesti ärkamisaja kohta, kus õieti märkamisväärse osa pakutud materjalist moodustasid kirjad. Viimaste kohta oli antud harilikult ainult kirjutaja ja saaja nimi, paremal juhul, nagu kuulsime, ka aeg, sisu kohta aga enamasti mitte sõnagi. Vaevalt võttis laiem publik, kes võõra käekirjaga pole harjunud, vaevaks kas või ühegi kirja sisusse tungida. Rohkema arvu kirjade uurimiseks oleks lihtsalt aeg puudunud. Hoopis teine mõju oleks olnud, kui (nagu sellest jutt oli Lipperti korraldatud näituste puhul) väljapanekute sisu oleks lauses või paaris kokku võe-

tud ja eriti tähtsad ning huvitavad andmed ja asjaolud kõigile selgesti loetaval kujul välja kirjutatud ja rõhutatud. Ei saa jätta tähendamata, et võrdlemisi pea kõige täielikumad pealkirjad leidsid nõia-protsessidel¹¹³⁾, mis kuulusid haruldasemate arhivaalide hulka.

Mis puutub katalogi ja pealkirjade teksti teaduslikku külge, siis lonkas see õige tugevasti, nii palju kui muidugi võimalik on seda kontrollida varemini teaduslikus kirjanduses ilmunud allikate ja andmete najal. Loomulikult veel vähem võime usaldada seni avaldamata materjalide kohta Keskarhiivi poolt „välja loetud“ teateid ja andmeid. Nende väidete õigustamiseks olgu toodud järgmised näited.

Väljapanekud 1, 2 ja 4, milledest esimene oli tema ümber tekkinud vaieluse läbi kuulsaks saanud Püha Miikaeli kloostri võltsitud asutamiskiri¹¹⁴⁾ ja milledest mõlemad ülejäänud üriku sisaldasid sama kloostrile antud privileege, olid toodud Bunge Urkundenbuchi esimestest köidetest laenatud vigaste pealkirjade¹¹⁵⁾ all, mis pärit ajast umbes kolmveerand sajandit tagasi, mil balti ajaloo-uurimine, eriti allikate avaldamine ja kriitika, seisis veel täiesti lapsekingades ja alles astus oma esimesi samme. Juba Bunge ise on osalt sellesama Urkundenbuchi hilisemais köites või oma teistes teostes ära parandanud kõnesolevad endised vead¹¹⁶⁾. Sedasama on teinud ka teised uurijad. Kellel aga asjast aimu ei näi olevat, see on meie Keskarhiiv, kes ikka edasi püüab näituse vaatajatele tõendada, et aastaarvu 1093 kandev ürik kuulub alles kaks aastat hiljemini valitsema hakanud Taani kuninga Eerik Eiegodile, et aastail 1286—1319 valitsenud Taani kuningas Eerik Menved on juba 1207. aastal annud privileege, et 1348. aastast pärit oleva privileegi on välja annud Taani kuningas Waldemar III, kuna praegu igal pool viimati mainitud kuningat nimetatakse Waldemar IV Atterdagiks ja Waldemar III nime kannab seevastu kuningas, kes valitses aastail 1326—1330. Veel tuleb juurde lisada, et Bunge peab kõike kolme arutusel olevat üriku, samuti Riia 1896. aasta teadusliku näituse katalogi esimest ja viimast (teist seal polnud välja pandud) kindlasti algupäradeiks. Keskarhiiv oli aga hoopis vastupidisel arvamusel, nimetades neid mittealgupäradeiks. Säärast Keskarhiivi seni avaldamata ja laiemalt teadmata uurimuse tulemust oli seda huvitavam kuulda, et mitte ammu enne seda taani uurija mag. Köcher samas Keskarhiivis töötades oli arvamusele kaldunud, et kõik kolm dokumenti on kirjutatud ühe ja sama käega umbes XV sajandi alul¹¹⁷⁾, seega ilmselt võltsitud. Sellegipärast jäävad nad ikkagi originaadeks, nimelt võltsitud originaalideks, mitte ära kirjadeks või kontseptideks.

Nr. 8 all leidis Harju-Viru rüütelkonna ja Tallinna linna privilee-

¹¹³⁾ nr. 81.

¹¹⁴⁾ Vt. UB (=Bunge, Urkundenbuch) I, 1, Reg. 1; UB III, 1, 1a, R1; „Ajalooline Ajakiri“ 1925, nr. 3, lk. 81—87.

¹¹⁵⁾ Vrdl. „Vaba Maa“ 1928, nr. 163, kus ilmus joone all „Arhivaalide näituse järelokaja. Riikliku keskarhiivi seletus“, lõige 1 ja 2, ja UB, I, viide a. 1207 (reg. lk. 5) ja UB III, nr. 887-a, reg. 1050 a.

¹¹⁶⁾ UB, II, nr. 626, reg. 723; Bunge, Liv-, Est- und Curländische Urkunden-Regesten, Leipzig 1881; II osa — unechte Urkunden 1; ja Bunge, Das Herzogthum Estland unter den Königen von Dänemark, Gotha 1877, lk. 172, joonealune märkus 431; sealsamas lk. 52.

¹¹⁷⁾ Dr. P. Johansen'ilt saadud teade.

gide kinnitamine ordumeister Plettenbergi poolt 27. märtsil 1529. Teaduslikus kirjanduses jällegi ei teata sellest sündmusest nimetatud ajal midagi, küll on aga tuntud samast kuupäevast, kuid aastast 1525 päritolev sellesisuline ürik¹¹⁸⁾. Enam kui kahtlust äratas eksponaadi nr. 10 pealkiri, mis kõlas järgmiselt: „Toomkiriku üleandmisest protestantidele. (15) 57. nov. 11. Orig., paber, aadr. ja allkirjaga“. Ehk küll pole öeldud, millisest toomkirikust jutt, siiski võib siin kõige tõenäolisemalt arvesse tulla ainult Tallinna oma. Sellest on aga kindlasti teada, et ta kuni 1565. aastani püsis katoliku vaimulikkude käes¹¹⁹⁾.

Nr. 32-a all oli, pealkirja ja katalogi järgi otsustades, esitatud ürik Sangaste kiriku uuesti asutamise kohta C. v. Taube poolt a. 1594. Tekstist aga selgus, et see on ajalookirjanduses korduvalt nimetatud¹²⁰⁾ Laatre kiriku refundatsiooni dokument. Võis oletada, tas ainult vanem paleograafia ja kronoloogiliste andmetega ümberkäimine. Kuid põrmugi parem ei näi olevat lugu ka uuema ajaga. Arvatavasti lugesid külastajad ainult Keskarhiivi näitusel ja tulevased ajaloolased leiavad ainuüksi selle katalogist, et 25. novembril 1871 kinnitatud põhikirja alusel töötavat seltsi nimetati „Eesti Kirjanduse Seltsiks“, milline nimetus esines mitu korda¹²¹⁾, kuna „Eesti Kirjameeste Seltsi“ üldse ei mainitud.

Eelpool on võidud kontrollida õieti võrdlemisi tähtsusetut murdosa väljapandud materjalist. Millised üllatused peitusid aga seni avaldamata eksponaatide pealkirjades, millede suhtes olime jäetud ainuüksi varanduse peremehe, Keskarhiivi, hoolde, seda võib päeva-vaalele tuua ainult tulevik.

Lõpuks veel mõni sõna ühe terve osakonna kohta, mis näitusel paistis samasuguse asjatult kalli ruumi täitjana kui eelpool nimetatud haruldased esemed, millel polnud Eestiga kõige vähematki sidet. Säärane oli autograafide osakond, mis koostus 18 numbrist. Selle tarvidus ja mõte oli seda arusaamatum, et Eesti vaatatajais ainuüksi oma allkirjaga tähelepanu äratavate Rootsi kuningate autograafid peale Karl XII oma olid juba nii kui nii teistes osakondades esitatud. Muidugi ei puudunud ka selles osakonnas täiesti üleliigsed haruldused, nagu kaks Philipp Melanchtoni kirja Taani kuningale¹²²⁾.

Siin peab veel kord rõhutama, et, nagu viimati kõnes olnud osakond eriti alla kriipsutas, näituse ainukeseks eesmärgiks oli sead väljapanekute välise külje demonstreerimine ja täiesti unustatud või tagaplaanile jäetud sisuline ja teaduslik külg. Sellise ettevõtte hindamisel ei saa teisiti, kui ühineda eelpool meile tuttavaks saanud Saksa koguriikliku arhiivi direktori dr. Müsebecki järgmise arvamusega¹²³⁾: „Arhiivaalide näitus, mis sellele välja läheb, et pakuda mõningaid kuriositeete, olgu nad siis kas või kõige väärtus-

¹¹⁸⁾ Bunge, Die Quellen des Revaler Stadtrechts, Bd. II, Tartu 1847, lk. 137, 138.

¹¹⁹⁾ Nottbeck-Neumann, Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval, II, lk. 39.

¹²⁰⁾ Ehst- und Livländische Brieflade, II, nr. 140, L. v. Stryk, Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands, I, Tartu 1877, lk. 147.

¹²¹⁾ nr. 165, 166.

¹²²⁾ nr. 83.

¹²³⁾ Müsebeck, op. cit., lk. 76.

likumad ja haruldasemad mõne ajajärgu kohta käivad ürikud või dokumendid, ainult kui sääraseid, ilma sisemise kokkukuuluvusega, ei vääri oma nime. Ta suudab arvatavasti küll silmapilkselt äritust võimaldada nüüdisaja inimese närvidel, kuid ta ei ole mingi vahend sisemiseks tõusuks ja kasvatamiseks iga üksiku isiku ühenduse mõttes oma rahva ja riigi ühise saatusega“.

Tõesti ei saa Keskarhiivi näitust kõrvuti seada ühegi eelpool kirjeldatud näitusega. Teda võib ainult võrrelda nende esialgsete korraldamata kallisasjade kogudega raamatukogudes ja muuseumides, mille eeskujul hiljemini tekkisid arhiivnäitused. Keskarhiivi näitusel ei saanud teadlikum vaataja lahti muljest, nagu oleks ta sattunud korraga troopika ürgmetsa, kus ta ümber väga palju tundmata puid ja taimi, kuid kus kõikjal silmaringi varjavad igasugused väänkasvud, hoolimata sellest, et ta küll katsuks kivikirvega tihnikus sihte ja teid rajada. Igatahes tsivilisatsiooniga hellitatud XX sajandi inimene oleks kõige meelsamini soovinud näha hästi kultiveeritud parki või, meie mõõtude kohaselt, vähemalt iluaiakest, kus talle lõbu oleks valmistanud jalutada hästi sillutatud radadel pühapäeva meeleolus ja imetleda aedniku kätetööd.

Kahtlemata oleks Keskarhiiv hoopis targemini talitanud, kui ta oleks näituseks valinud mõne kindla teemi, nagu seda nägime kõikide teiste eelpool kõne all olnud näituste juures. Mujal kui ka meil juba varemini välja kujunenud traditsioonist kinni pidades, oleks seda tulnud teha näituse momendi kohaselt. Ja tõesti — mis oleks olnud Eesti iseseisvuse 10-aastase juubeli ja IX üldlaulupeo puhul kohasem, kas igasuguste harulduste — mõne araabia palveraamatu, sakslaste Narrenspiegeli, Sileesia jahidiploomi, Prantsuse revolutsiooni aegse paberraha, Napoleoni kogust päritoleva Plutarhose jne. — näitamine, või piltlikult kujuka ülevaate andmine sellest, kuidas eesti rahvas jõudis näituse ajal pühitsetavate sündmusteni? Vaevalt oleks leidnud sündsamat teemi kui „Eesti ärkamisaeg ja isetegevuse ajajärk“, mis oleks haaranud eesti rahva ajalugu, alates umbes möödunud sajandi keskpaigast kuni iseseisvuseni. Arvatavasti poleks puudu tulnud ka materjalist, mis oleks olnud vajaline selle ajajärgu mitmekülgseks iseloomustamiseks. Pealegi oleks sellest suurem osa olnud koha peal ja sellega võrdlemisi kergesti kättesaadav, nagu oletada võiks näitusel esinenud kõige rikkalikuma osakonna — Eesti ärkamisaja — põhjal. Loodetavasti poleks siis nii puudu tulnud ka ruumist ja vitriinidest, mis oleks vabanenud kuriositeetide ja vanemasse aega kuuluvate arhivaalide alt. Oli ju just ruumi- ja vitriinide küsimus, millega Keskarhiiv vabandas asjaolu, et võimalik polnud näitusel eksponaate kokkukuuluvuse põhjal järjestada¹²⁴).

Peab enam kui kahetsema, et kogu meie arhiivasjanduse eesotsas seisev keskasutis oma äärmise saamatuse ja oskamatusesega mööda laskis väga soodsa juhu meie üldiselt veel küllalt nõrga ja arenematu rahvusliku iseteadvuse ja isamaatunde elustamiseks ja tõstmiseks, näidates laiematele rahvahulkadele kõige arusaadavamal ja mõjuvamal kujul tähtsamaid lehekülgi meie rahvusliku tõusu ja kasvamise ajaloost. Milline kasu oleks sellest tulnud arusaamist, toetust ja õhutust vajavale Eesti arhiivasjandusele ja ajaloo harrastustele, on samuti endastmõistetavalt selge.

R. Kenkman.

¹²⁴) Vt. eelpool tsiteeritud „Vaba Maa“ artikkel, lõige 5.

Uus teos asustamisajaloo alal.

Hiljuti ilmus kirjastus-ühisuse „Looduse“ kirjastusel Otu Liivi uurimus „Vene asustusest Alutagusel“ (Tartu 1929, 128 lk.). Selles vaatleb autor venelaste asustusküsimust Ida-Virumaal, välja arvatud Narva ja Peipsi rand, peamiselt ajal umbes aastast 1558 kuni aastani 1721. Nii on autor arvestanud enam-vähem Rootsi aja kestusega Põhja-Eestis, muidugi maha arvatud ajajärgud 1558–1581 ja 1704–1721, mil Alutaguse oli tegelikult Vene mõjukonnas.

Käsitletav aine on teoses jagatud nelja peatükki. Esimene neist on sissejuhatava ilmega ja puudutab arkeoloogilisi ja filoloogilisi andmeid Alutaguse algrahvastiku kohta. Sellekohastele uurimustele toetudes ja eriti haudleidude järgi otsustades konstateerib autor, et Alutagusel on elanud vadjalased, kelle jälgi leidub Narva juures, Iisaku ja Viru-Jaagupi kihelkonnas ja peale selle lõunapool Peipsi rannakihelkondades — Tormas ja Kodaveres. Edasi arvab autor, et juhul, kui ühes Alutaguse osas tõesti on elanud vadjalased (võib-olla IX sajandil), on nad nähtavasti kiiresti assimileerunud muu rahvastikuga. Selleks leiab ta tõendi *Liber Census Daniae'st*, mille järgi Lüganuse ja Jõhvi on olnud tihedasti üle külvatud Eesti küladega. Sellest ajast puuduvad andmed ainult Vaivara ja Iisaku kohta, kus autori arvates tihedam asustus olevat tekkinud alles XIV sajandil. Kuid selle ala mõnede kohtade mainimine *Liber Census Daniae'st* näitavat siiski selgesti, et vähemalt poliitiliselt ka Alutaguse ida-osad kuulusid eestlaste maa-ala külge.

Nähtavasti täiesti põhjendatult polemiseerib autor siin H. R. Pauckeri ja C. Schirreniga, kelle arvates Vaivara ja Narva olevat kuulunud sel ajajärgul Ingerimaa külge. Samuti leiab ta täiesti põhjendatult, et XIV, XV ja XVI sajandil Ida-Alutagusele olevat elanud eestlased, tuues tõendina ette kohanimesid ja ürikuid. Võrdlemisi vara aga näib venelastest asustatud olevat väike nurk Peipsi rannikul, kus Narva jõgi välja jookseb. Seal oli venelastele külgetõmbejõuks eriti suur kalarikkus. Umbes sellest ajast on pärit ka Peipsi lääneranna asustamine venelastega, mis lõpule jõudis 1600. a. paiku. Venelaste edasitungi tõkestamiseks ehitas ordu siin Peipsi ääres „linnuseid“. 1427. a. tekib tähtsaim neist Vasknarva. Ja tõepoolest polegi venelased suutnud Peipsi rannalt kaugemale sissemaale tungida: ordu aja lõpul olid siin talupoegade külad eesti külad, kuna kalurite külad Peipsi rannal ja Narva jõe ääres olid asustatud venelastega. Selle peatüki viimase osa kohta on autor tõendavat materjali leidnud „Briefladest“, „Urkundenbuch'ist“ ja Schirreni poolt väljaantud ürikute materjalist. See võrdlemisi napp materjal on üsna hoolikalt läbi töötatud ja otsused selle najal ettevaatlikult tehtud.

Teine peatükk, mis käsitleb vene kolonisaatsiooni Alutagusele XVI sajandi teisest poolest kuni umbes aastani 1721, moodustab teose peaosa. Ka siin pole ürikmaterjal kaugeltki rikkalik; eriti kasu-

likuks on osutunud 1637. a. „Landrolle“, siis kohanimed j. m. Traditsiooni järgi olevat sisserändamine Alutagusesse toimunud Novgorodi ja Pihkva piirkonnast; sisserändamise ajana mainitakse enamasti Ivan Julma valitsemisaega. Üldiselt leiab autor tema kasutada olnud nappide allikandmete najal, et venelaste sisserändamine Alutagusesse olevat toimunud XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi alul, s. o. ajal, mil sõjaaegade tõttu enamik Eestimaa idaosade küladest olid tühjad. Eriti kannatas Virumaa rahvastik aastail 1558—1581, detsimeerudes tugevasti venelaste ja rootslaste röövretkete tõttu. Vene element tungis nüüd Vene võimu poolt vallutatud linnadesse ja maale. Tugedes allikmaterjalidele, oletab autor, et venelased rüüsteretkete ajal olevat suhtunud heatahtlikumalt Peipsi rannikul asuva iseseisvusse venelastesse jättes nende külad puutumata. 1637. a. „Landrolle“ j. m. põhjal leiab ta, et venelasi elanud valdavamas enamuses Rannapungerjas; neid mainitavat ka Pagari külas, Jõhvi kiriku lähedal Puru külas (mõningaid), Tammiku külas (samuti mõningaid). Edasi leidunud venelasi suuremal arvul lõunapoolsemal külas — Pootsikus, Soomveres; neid esinenud ka Raustveres, Atsalamal ja Jõuga külas, Vaivaras Türpsalu külas ja Konjus. Mäetaguse mõisas olnud venelasi vähe, enam aga Piiri külas. Vene asustus leidnud ka Lüganuse kihelkonnas Maidla ja Aidu mõisas (õige harvalt). Üldse olnud vene asustus tihedam Alutaguse lõunaosas ja esinenud suuremal määral praeguse Iisaku alal ja Vaivara ning Jõhvi kihelkonna lõunaosas, harvemana aga Jõhvi ja Vaivara põhjaosas ja Lüganuse lõunaosas.

Huvitavad on ka autori märkmed Rootsi valitsuse püüete kohta asustada Alutagust soomlastega, mis püüded andsid siiski võrdlemisi vähe tagajärgi. Venelaste siirdumist Eesti alale, m. s. ka Alutagusesse põhjutanud veel sunnismaisuse areng Venes ja mõned teised tegurid. Uus hoog Eestisse sisserändamiseks tekkinud venelastel raskolnikute tagakiusamise ajal, kusjuures see puudutanud eriti Vaivarat. Nii oli omandanud Rootsi aja lõpuks sinne vene asustus kindlama ilme, mida ei suutnud muuta tuute jõudude juurdetulek ja endiste lahkumine. Üsna üksikasjaliselt on autor vaadelnud uuritava ala sündmusi Põhjasõja ajal.

Kolmandas peatükis käsitletakse Alutaguse administratiivset jaotust ja vene asustuse majanduslikku seisundit Rootsi ajal. Venelased elanud end siin põllutööst ja kalastusest; kalurid elanud Peipsi rannal, põlluharijad enam sisemaal ja saunikud eesti külades päevatöelistena. Ka on jälgitud vene rahvastiku koormisi — makse ja andameid mõisale j. m., mis üldiselt ei olnud väga rasked.

Neljandas peatükis vaadeldakse üksikasjalisemalt venelaste usulist seisundit Alutagusel; eriti põhjalikult käsitletakse seejuures Pühitsa-Kuremäe kloostri tekkimislugu. Teose lõpposas antakse lühike ülevaade Alutaguse seisundist Vene valitsuse ajal, eriti XIX sajandi 80-date aastate usulisest konfliktist.

Oma uurimuse jaoks on autor kasutanud rikkalikult allikaid ja kirjandust. Et trükitud allikad ja kirjandus sisaldavad võrdlemisi vähe ja teatav liik neist on pealegi tendentsilise ilmega, siis on pea-

allikaiks osutunud trükkimata aines, mis leidub E. V. Keskarhiivis, Tallinna linnaarhiivis, konsistooriumi arhiivis ja „Estländische Litterarische Gesellschafti“ raamatukogus. Ka on autor kasutanud kohanimesid ja suulist traditsiooni. Üldiselt konstateerib ta aga kohaliku materjali nappust.

Vääratusi selles uurimuses on vähe silma paistnud ja needki esinevad peamiselt seal, kus autor asetab Alutaguse sündmusi mingisse laiemasse perspektiivi. Olgu siin esitatud nende kohta mõned näited. Lk. 58 kirjutab autor: „Kroonurentnikkude seas Rootsi valdusaja esimesel poolel on tähtsamad Clas Grambovi lesk, kes saab 12.000 taalri eest 19. juul. 1614 Jõhvi läänist 10 $\frac{1}{2}$ asustatud ja 167 $\frac{1}{4}$ tühja adramaad pandiks...“ Igatahes pantimine pole mitte rentimine. Käesolevad andmed on autor saanud Rootsi uurija J. A. Almquisti teosest: „Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630“, II. Kui autor oleks põhjalikumalt tutvunud selle väärtusliku teosega, oleks ta juba selle eessõnas leidnud, et riigimõisate väljarentimine viidi läbi ka Rootsi siinseis mais ja et see Gustav II Adolphi ajal tuli esmalt siin tarvitusele; seejuures mainitakse (lk. 551) Ingeri rendikokkuleppeid aastast 1617, mitte aga varem. Ilmaasjata vaidleb autor (lk. 34) Rootsi uurijale M. Carlon'ile vastu, kes tööös „Ryska kriget 1656–1658“ (Stockholm 1903) leiab, et Vallisaare vaerahuläbirääkimiste tagajärjel venelaste kätte jäetud maa-ala olnud neile väärtuslikuks toetuspunktiks Rootsi aladele pealetungimiseks põhja- ja lõuna suunas. Ei ole ju Carlon siin mõelnud mitte venelaste kolonisatsiooni, nagu autor arvab, vaid venelaste kätte jäänud punktide sõjalist tähtsust, milles temaga kindlasti tuleb nõus olla.

Ka oleks hea olnud, kui autor (lk. 60) kõneledes vene talunikkude, resp. vabadikkude mõisateost nädalas, oleks ära tähendanud, kui suur maa oli neil tarvitada, või kui selle kohta tal andmeid polnud, siis vastava märkuse juurde lisanud.

Autori tsiteerimisviis näib üldiselt järjekindel olevat ja tsitaadid ise täpsad ning asjalikud. Siin võib märgata ainult mõningaid väiksemaid eksimusi. Näiteks on sattunud viga (lk. 40, 3. tsitaat) Stiernhööki eesnimesse, kus Oloffi asemel peab olema Olof. Ka pole alati allikate nimetusi ühteviisi lühendatud. Nimedeski esinevad autoril mõned vead. Näit. polnud Rootsi komandandiks Narvas Põhja-sõja ajal mitte Rudolf, vaid Henning Rudolf Horn.

Teose keel on täppis ja üldiselt väljendusviis täiesti rahuldav. Kahju ainult, et autor on tarvitanud mõnel üksikul juhul oskuse sõnu vähesobival kujul. „Rossdienst“ tuleb tõlkida mitte „hobuste teenistus“, vaid „ratsateenus“, „Last“ on „koormis“, mitte „koormus“, „kümnnendi“ asemel tuleks tarvitada „kümnis“.

Kokkuvõttes tuleb konstateerida, et Otu Liivi käesolev teos, mis valminud ülikooli magistritööna, on igati õnnestunud uurimus. Autoril on korda läinud selgust tuua kõne all oleva ainega seotud küsimustesse. Küll ei ole tal kasutada olnud eriliselt rikast ja sisukat algainete kogu, veel vähem selgitavaid uurimusi. Kuid temal

käepärast olnud materjal on hoolega ja meetodiliselt läbi töötatud. Tänu sellele on autoril õnnestunudki tuua suuremat selgust vene asustusküsimuse ajalukku Alutagusel. Eriti tuleb rõhutada asjaolu, et autor väärilise kriitikaga ja asjalikkusega on kõrvaldanud need ebaõiged seisukohad ja väited, mida Alutaguse vene rahvastiku ja selle usu küsimuse käsitlemisel on esitanud panslavistliku orientatsiooniga autorid. Sellest seisukohast vaadelduna omab käesolev uurimus mõnevõrra meie hiljutisele tänapäevale lähemal seisvat aktuaalsematki tähendust.

H. Sepp.

Kavatsusi eestikeelse ajalookirjanduse soetamiseks.

Meie eestikeelne ajalookirjandus on üldiselt veel õige kehv. Kui Eesti iseseisvuse-aastail on alanud suurema hooga, kui see varemini on olnud võimalik, vastavaist keskusist juhitud ja korraldatav töö Eesti ajaloo uurimise alal ja selle tulemustena juba ilmunud mõningaidki lühemaid uurimusi ning ülevaatlikke teoseid, siis püsib üldajalugu seevastu endiselt vähekadestavas seisundis. Pole loota ega või meie jõudude vähesust arvestades nõudagi, et üldajaloo alal eesti teadus suudaks pakkuda palju originaalset juba lähemas tulevikus. Ometi ei saa eitada, et otse rahvusliku üldhariduse ning kasvatusseisukohalt on hädavajaline üldajaloo piirkonnast soetada eesti keeles teatav arv teoseid, mis osalt oleksid teadusliku, osalt populaarteadusliku iseloomuga. Eriti valusalt on selle tarbe rahuldamise puudus tundunud koolis, kus õpilased, tulevane eesti intelligents, on pidanud ajalooliste teadmiste omandamisel üldajaloos piirduma senini õigupoolest vaid õpperaamatu kasinate andmetega, mida paremail juhtudel on täiendanud õpetaja elav sõna. Aga ka keskmise haritlase seisukohalt on ajaloolisel kirjandusel oma tähtis osa täita meie kultuurilises arengus.

Neist kaalutlusist lähtudes on Eesti Kirjanduse Seltsi ajaloo-toimkond otsustanud asuda ajalooliste tõlketeoste väljaandmisele ja seks käesoleva aasta kevadel vastu võtnud sellekohase kirjastamiskava, mille teostamine peaks sündima umbes 10 aasta kestes. Kava esimese punktina on ette nähtud eestikeelse üldajaloo väljaandmine, mille kogu-ulatuse oleks ca 2400—3000 lehekülge; sellest arvust langeks umbes $\frac{2}{5}$ vana- ning kesk-, $\frac{3}{5}$ uuele ning kõige uuemale ajale. Teos on mõeldud tõlkena välismaa parimaist sellelaadilisist käsitlemist, milliste valik toimub eriteadlaste osavõtul vastavas komisjonis. Säärane teos, mis sisaldaks küllaldaselt fakte, olles seejuures loetav ja sisult kättesaadav laiemale ringkonnile, täidaks suure tühiku eesti kirjanduses, sest senini ainus (kui mitte arvesse võtta mõningaid vanemaid pigemini õpperaamatu tüübile lähenevaid üldajaloo käsitlemi) eestikeelne üldajalugu, tõlge K. O. Lindeqvisti soomekeelsest teosest, on oma sisult ja keelelt vananenud ja trükk pealegi müügil lõppenud. Jääb ainult soovida, et teose avaldamine õige peatselt sünniks.

— Teiseks kavatseb ajaloo-toimkond avaldada seeria (umbes 8–12) monograafiaid-tõlkeid üldajaloo tähtsamaist ajajärkudest. Monograafiad, millel on samuti nõutav teaduslikkus ühes loetavusega, pakuksid võimalust süvendatud teadmiste omandamiseks üksikküsimusis. Selles seerias tuleksid avaldamisele ka Soome ja Skandinaavia ülevaatlilikud ajalood, kui seks kohaseid teoseid peaks leiduma. Viimased erineks küll oma laadilt tunduvalt monograafiasist, kuid ei leitud võimalust neid kava mõne muu osaga ühendada. Teisest küljest on Soome ja Skandinaavia ajalool nii palju kokkupuuteid Eesti omaga, et nende maade ajaloo esitus ainult kavatsetava üldajaloo raames poleks küllaldane. Samadel põhjustel vääriks võib-olla Venegi ajalugu üksikasjalisemat käsitlust, kui seda võib loota üldajaloo teosest, kuid see küsimus on kava koostamisel kõrvale jäänud. See puudus on töö jooksul osaliselt kõrvaldatav sel teel, et üks kõide monograafiate-seeriast pühendatakse mõnele Eesti ajaloo seisukohalt erilist tähelepanu väärivale ajastule Vene (näit. uemast) ajaloost. Igatahes oleks monograafiate-seeria avaldamine suur saavutus meie ajaloo-teaduslikule kirjandusele. Kuigi nende, nagu üldse eriuurimuste, lugejaskond oleks kitsamaulatuslikum, kui näiteks üldajaloo tarvitajaskond, seega nende äriline menu vahest vähem, võib loota, et nad just neile kitsamaile ringkonnile, eriti ka üliõpilastele, on teretulnud.

Algatus, millele võib ennustada suurt menu, on toimkonna kirjastamiskava kolmanda osana esinev biograafiline seeria, mis sisaldab rea suurte isikute elulugusid ühes nende iseloomustusega. Selle seeria üksikud vihud, millele üldarv tõuseks umbes 50-ni, ilmuksid 100–150-leheküljeliste väiksekaustaliste raamatukestena, olles enamikus samuti tõlked, osalt aga ka originaalsed (kodumaiste teadlaste sulest), ning sisult kõigiti lihtsad, ilma teadusliku aparaadita ja eriekskurssideta. Seejuures on toimkond tarvilikuks pidanud rõhutada, et nende biograafiate esituses peaks (muidugi valju ajaloolise tõe piirides) silmas peetama eetilist mõju, mida lugejasse sisendab suure isiku eeskuju. Selle põhimõtte jälgimine teoste valikul ja koostamisel on tarvilik, arvestades neid ringkondi — eriti õppivat noorsugu —, kellede jaoks seeria on mõeldud. Sama põhimõtte dikteerib aga ühtlasi ette teatavad piirid seeriasse võetavate nimede valikul: arvesse tulevad nähtavasti vaid need, kellede mõju inimsoo arengus on olnud, vähemalt tavalise käsituse järgi, positiivne. Võib-olla on puhtteaduslikult aspektilt säärane põhimõtte iseenesest vaieldav, samuti, eeldadeski selle seisukoha õigustavust, selle teostamine mitmel põhjusel raskendatud, kuid rahva-, eriti noorsoo-pedagoogilisil motiivil võib temaga kahtlemata päri olla. — Nimed, mis toimkonna arvates biograafiate väljaandmisel arvesse tulevad, on järgmised: Aho, Aleksander Suur, Aleksander I (Vene keiser), Aristoteles, Augustinus, Bach, Balzac, Beethoven, Bismarck, Brandes, Buddha, Michel-Angelo Buonarroti, Byron, Caesar, Cervantes, Chopin, Cicero, Comenius, Cromwell, Dante, Dareios, Darwin, Delacroix, Dostojevski, Edison, Elisabeth (Inglise kuninganna), Erasmus, Faraday, Fulton, Galilei, Vasco da Gama, Gambetta, Garibaldi, Gladstone, Goethe, Goya, Gregorius VII, Grieg, Gutenberg, Hannibal, Hedin, Hegel, Hugo, A. v. Humboldt, Huss, Ibsen, Jeanne d'Arc, Joosef II, Justiniaan Suur, Kant, Karl Suur, Kepler, Konfuutsius, Konstantin Suur, Kopernik, Kosciuszko, Kossuth, Lassalle, Lincoln, Linné, Livingstone, Locke,

Louis IX, Püha, Loyola, Luther, Macchiavelli, Magalhães, Marx, Mickiewicz, Mirabeau, Molière, Morus, Mozart, Muhamed, Nansen, Napoleon, Newton, Nietzsche, Owen, Pasteur, Paulus, Perikles, Pestalozzi, Petöfi, Platon, Poe, Proudhon, Puškin, Ramses II, Rembrandt, Richelieu, Robespierre, Rousseau, Shakespeare, A. Smith, Sokrates, Sofokles, Spinoza, Stanley, Strindberg, Tolstoi, Tšaikovski, R. Wagner, Washington, Watt, Wilson, Leonardo da Vinci, Voltaire. Nagu juba sellest kirjust nimestikust näha, on püütud haarata nimesid õige mitmelt alalt. Ka on toimkond arvesse võtnud üksikute erialade esindajate sooviavaldised. Jääb ainult soovida, et eriti selles osas toimkonna töö oleks õige intensiivne, sest inimesoo suurvaimude võitluste ja saatuste kirjeldamine, haarates mõistust ja tundeid ühtlasi, on peale muu tõhusamaid vahendeid laiade ringkondade huvi äratamiseks mineviku vastu üldse.

Oma kava neljandas osas näeb toimkond ette Eesti ajaloo allikate (kroonikad, dokumendid, kirjavahefused) avaldamise eestikeelses tõlkes, tarbekorral ühes muukeelse algtekstiga. Selles osas, mis silmas peab niihästi kitsamate uurijate-ringkondade kui ka siiski muude asjasthuvitatute tarbeid (selle eesmärgiga avaldataksegi allikad tõlkes, mis puhtteaduslikes väljaandeks pole vajaline), siirdub kava juba Eesti ajaloo alale. Et nende ridade eesmärgiks on juhtida tähelepanu üritusile üldajaloolise kirjanduse alal, piirdume siinkohal ainult selle kavaosa mainimisega.

Lõpuks on toimkond tunnustanud üheks enda ülesandeks eestikeelse õppe- ja käsiraamatute soetamise Eesti ja üldajaloo alalt (peamiselt keskkoolile), kui ka ajaloolise atlase väljaandmise. Kui arvesse võtta, et meie seniseist üldajaloo õpperaamatuid peaaegu ükski täiel määral ei vasta nõudeile ja et meil Eesti ajaloo õpperaamat keskkoolile senini tõeliselt puudub, tuleb sellelegi kavatsusele omistada suurt tähtsust. Eesti ajaloo atlase kõrval, mille eeltööd toimkonnal juba mõnd aega on olnud käimas, oleks kooli seisukohalt vahest sama tarvilik ka üldajaloo atlas, sest seni meie keskkoolis tarvitusel olevad saksa (F. W. Putzger'i j. t.) atlased, olles kohaldatud saksa kooli vajadusile, sisaldavad palju meie koolile teisejärgu tähtsusega materjali, kuna seevastu nii mõndagi olulist jääb puudu. Samuti on koolil otse põlev tarvidus lugemikkude järele ajaloo alalt. Kuna Eesti ajaloo õpetamise tarbed on rahuldust leidnud ja leiavad seda H. Kruusi „Eesti ajaloo lugemiku“ kaudu, mille I ja II osa trükkis ilmunud, on üldajaloo õpetus ses suhtes pidanud eesti koolis leppima senini täielise vaeslapse osaga. Võib aga liialdamata öelda, et üldajaloo õpetus meie koolis, arvestades eriti moodsat isetegevuse printsipi, alles siis jõuab täiel määral praegu asjatult taotletavale teaduslik-harivale tasapinnale, kui kõige muu kõrval ilmuvad lugemikud ning koolile kohaldatud ajaloolised allikate-väljaanded. Võib loota, et toimkond oma kavas ka neid nõudeid püüab silmas pidada.

Eelpool esitatud E. K. S.-i ajaloo-toimkonna kirjastamiskavast selgub, et selles esialgsest kobamisajajärgust kirjanduse soetamises ajaloo alal on välja jõutud ja teadlikult ning selgejooneliselt fikseeritud ajaloo kirjanduse n. ö. miinimum-programm. Kui see programm, nagu kavatsatud, kümne aasta jooksul täies ulatuses teosfatakse, — kahjuks ei luba nähtavasti ei kirjastuslikud kaaluatlused ega jõudude vähesus tempo kiirendamist —, oleksid eeldused loodud ajaloolise kultuuri levingule Eestis.

Nagu iga miinimum, jätab seegi kava võib-olla mõnda soovida. Muidugi ei saa nõuda, et ajaloo-toimkond oma kava suuremaks oleks hakanud paisutama, — praegugi ulatub see 14000—15000 leheküljeni —, kuid teistel erakirjastustel jääb selle kava E. K. S.-i ainelistesse ressursidega teostumise eeldusel veel küllalt võimalusi ajaloo kirjanduse väljaandmise alal. Olgu lühidalt märgitud, et õige tähtis oleks mingi populaarse seeria soetamine eesti keeles humanitaarja eksaktteaduste alalt (võib-olla näit. saksa „Wissenschaft und Bildung“, „Aus Natur und Geisteswelt“, „Sammlung Göschen“ j. m. eeskujul, kuid veidi rahvalikumalt käsitusviisiga). Meie hiljuti asutatud „universaal-biblioteek“ LUB võiks näiteks ilukirjanduse kõrval pühendada osa numbreid populaarteaduslikele käsitlusile õige mitmelt alalt ja muu seas üld- kui Eestigi ajaloole. Samuti võiks rohkem rõhku panna LUB'i seerias ajaloolisele belletristikale. Kuid ka iseseisva seeria loomine poleks midagi võimatut ja tasuks end nii vaimliselt kui aineliselt.

Rich. Kleis.

Varia.

Läinud aastal ilmus teaduslike uurimuste ja kirjutiste seerias: „Beiträge zur Kunde Estlands“ (Band XIV, Heft 2.) Ina Marie Friedenthali vaevalt 30-leheküljeline uurimus: „Die Entwicklung der Industrie in Estland bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts“.

Teose esimene peatükk käsitleb tööstuse algeid Rootsi valitsuse ajal, Rootsi valitsuse püüdeid maa majandust elustada ja tööstuse algeid Tallinnas. Teises peatükis on jälgitud tööstuse arenemist maal ja linnades Vene võimu esimesel sajandil, kolmandas peatükis — tööstust XIX sajandil, siin vähe pikemalt tekstiltööstust ja lühemalt teisi tööstuseharusid ja lõpposas tööstuse tõusengut peale 1880. aastat. Lõpuks on antud ka tabelaarne ülevaade vabrikute produktsioonist ja tööliste arvust 1881. a. Oma uurimuse jaoks on autor kasutanud võrdlemisi vähe allikaid. Miskipärast on täiesti vaikides mööda mindud eestikeelsetest uurimustest ja kirjutistest. Kahtlemata oleks ta pidanud tutvuma muude hulgas säärase teostega nagu koguteos „Tartu“, selles peamiselt muidugi ajaloolise ülevaatega ja koguteos „Eestiga“, kust ta oleks võinud saada nii mõnedki hädavajalikud andmed, näit. andmed Woltweti villaketramis- ja kudumisvabriku üle jne. Autor ei kõnele üldse mitte midagi meie viinavabrikuist ja viinatööstusest, mil on olnud suur tähtsus kohalikus mõisamajapidamises. Eriti nõrk on käesolev töö oma perspektiivilt. Autorit pole üldse huvitanud vene tollipoliitika mõju kohaliku tööstusele. Väga kahju on näit., et autor pole oma töö jaoks kasutanud sääraseid teoseid, nagu V. Wittschevsky uurimus „Russlands Handels-Zoll und Industriepolitik“ (Berliin 1905) ja Herbert Schroederi „Russland und die Ostsee“ (Riia 1927). Peale nende võiks veel mainida mitmeid teisiigi kasutamata jäänud töid, kuid ruumipuudusel jäägu see ära. Kokkuvõttes peame konstateerima, et autor pole suutnud anda lubavale uurimuse pealkirjale vastavat sisu, vaid on esitanud ainult võrdlemisi nappe andmeid. Loomulik on siis ka, et meie Eesti tööstuse ajalugu vajab uut ja hoopis hoolikamat uurimist, kui seda käesoleva kirjutise autor on suutnud anda.

H. S.

Läinud aastal ilmus „Historisk Tidskrifti“ 2. numbris Geörg v. Rauch'i uurimus „Sveriges livländska politik under konung Magnus II Eriksson (1319—1362)“, kus on püütud selgusele jõuda seni nii vähe valgustatud Rootsi kuninga Magnus Erikssoni Liivimaa poliitika kohta. Allikmaterjali söelumisega on autoril õnnestunud mõndagi probleemi, olgugi et osalt hüpoteetiliselt, lahendada. Meie huvi äratav kõige pealt muidugi Magnus Erikssoni suhtumine siinsetesse sündmustesse 1343. aastal, samuti tema teotsemine ja püüded Liivimaa suhtes sama sajandi 50-ais aastais. Käesolev uurimus on kujunenud prof. A. R. Cederbergi seminari harjutustest.

H. S.

Juba mõnd aega on ajaloo-uurijate ja muudegi asjasthuvitatute ringkonnas olnud liikumas mõte luua mingi keskuslik panipaik n. n. eraarhiivalidele, sest E. V. Keskarihiivil, kuhu koondatud peamiselt riikliku ning üldse ametliku iseloomuga dokumendid, oleks arhiवालide omandamine ja korraldamine mitmel põhjusel raskendatud. Möödunud aastal võttis ülalmainitud algatus konkreetsema ilme Eesti Kultuuriloolise Arhiivi (EKLA) asutamiskavatsuse näol. Peale vastavaid eeltöid võeti käesoleva aasta alul Eesti Rahva Muuseumi, Eesti Kirjanduse Seltsi, Akad. Ajaloo-Seltsi ja Akad. Kirjandusühingu poolt vastu EKLA ajutine kodukord. Selle järgi koostub arhiiv Eesti maad ja rahvast käsitlevaist kultuuriloolisist eradokumentidest, nagu avalikkude tegelaste kirjad, käsikirjad ning eluloolised materjalid, seltside ja eraasutiste kirjavahetused, protokollid ja teised dokumendid, ajalooliste traditsioonide kogud j. n. e. Arhiivi loomiseks deponeerivad ülalmainitud organisatsioonid oma vastavad kogud, kuna edaspidi arhiiv loodetavasti täieneb kingituste, päranduste, deponeerimise ja võimaluse järgi ka ostu teel. Arhiivi tegevuse juhtimine on erilise kolleegiumi ülesandeks, kuhu oma esindajad saadavad deponeerivad või arhiivi püsivalt toetavad asutised ja organisatsioonid. Praegune kolleegium, millesse kuuluvad M. J. Eisen, R. Antik, J. Köpp, H. Kruus, P. Treiberg ja M. Lepik, on moodustatud nelja asutava organisatsiooni esindajaist. Samad organisatsioonid kannavad esialgu ka arhiivi kulud, kuna tulevikus loodetakse seks toetust Haridusministeeriumilt, Kultuurkapitalilt, Ülikoolilt või mujalt. Arhiiv asub Eesti Rahva Muuseumi ruumes Tartus ja on kõigile töötundidel kasutamiseks avatud. Jääb soovida, et praegu veel rohkelt määral laialipillatud ja võib-olla hävivad eradokumendid, nagu mitme surnud avaliku tegelase isiklikud arhiivid, likvideeritud organisatsioonide kirjakogud j. m. kiires korras EKLA-sse koondataks, sest siis osutub see asutis tulevikus õige tähtsaks vahendiks Eesti uuema aja- ning kultuurloo uurimisel.

—s.

Walter Platzhoff, Geschichte des europäischen Staatensystems 1559—1660, Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte, herausgegeben von G. v. Below, F. Meinecke und A. Brackmann, München ja Berliin 1928, 279 lk.

Frankfurti M. ä. ülikooli professori Walter Platzhoffi käesolev töö kuulub tuntud kesk- ja uue aja käsiraamatute seeriasse, mille põremused leidnud üldist tunnustust. Välispoliitilise ajaloo alal olid selles seerias seni ilmunud Ed. Fueteri (aastate 1492—1559 kohta), M. Immichi (aastate 1660—1789 kohta) ja A. Wahli (aastate 1789—1815 kohta) tööd. Seega täidab hiljuti ilmunud Platzhoffi teos tähtsa tühikoha, andes ülevaate Euroopa riikide-

süsteemist n. n. konfessionaalsel ajastul, mil poliitilised ja usulised huvid olid teineteisega lahutamatu läbi põimitud ja mil suurte riikidevaheliste tülküsimuste lahendamine oli tihedalt seotud elu ja surma peale käiva võitlusega eri konfessioonide vahel. Sel ajastul sidusid usulised sidemed inimesi tugevamalt omavahel kui riiklikud, nii et me näeme ühe riigi kato-liiklasi võitlemas käsikäes teise riigi usuvendadega oma kaasmaalaste-protestantide vastu ja vastupidi. Usulise sallivuse ja südametunnistuse va-baduse idee oli sel kirgederikkal võitluseajajärgul ühte viisi võõras mõlemale usulisele laagri-le. Kalvini truu adept Th. Beza nimetab seda ideed igale tõsisele kristlasele vastuvõtmatuks muhamediliseks dogmaks! Kuid lõppude lõpuks aitasid ägedad ususõjad, tänu asjaolule, et kumbki usuline laager ei saanud oma vastasest täielikult jagu, tähtsal määral ikkagi kaasa sallivuse idee levimisele Euroopas. Permanentse anarhia kõrvaldamise huvides tuli poliitilistel põhjustel loobuda järjekindlast usulisest sallimatusest ja leida mingi modus vivendi eriilmeliste konfessionaalsete rühmituste vahel.

Seda dramaatilist aega Euroopa arengus kirjeldab Platzhoff suure kujukuse ja selgusega. Et ta juba kauemat aega tegelenud selle ajajärguga — juba 1912 ilmus tema sulest töö „Frankreich und die deutschen Protestanten 1570—1573“ ja hiljemini on ta pühendanud tähelepanu mõningaile selle ajajärgu probleemidele (Pärtili õõ Prantsusmaal a. 1572 j. m.) — siis tundub käesolevas teoses asjaga hästi tuttava uurija eruditsiooni ja kriitilist pilku. Oma teose dispositsioonis on tal õnnestunud leida mingi sobiv kesktee oma eelkäijate, Fueteri ja Immichi, vahel. Kuna Fueter suurema osa oma tööst on määranud eri riikide majandusliku, rahandusliku ja sõjalise seisundi kirjeldusele ja vastava ajajärgu sündmustikku käsitleb hoopis kokkusurutud kujul, domineerib Immichi juures seevastu pragmaatiline ajalugu tugevasti. Platzhoff omistab poliitilisele sündmustikule palju rohkem tähelepanu kui Fueter, kuid peab teataval määral silmas ka eri riikide sisesuhteid ja vaimset kultuuri, eriti siis, kui need kuidagi mõjutanud välispoliitilist süsteemi. Nii antakse teose esiosas kokkusurutud ülevaade konfessionaalseist vastoludest XVI sajandi keskpaigu ja iseloomustatakse mõne tabava joonega vastupuhastuse ajastu olemust ning selle vaimset sisu.

Nagu kõik vastava seeria käsiraamatud, sisaldab ka Platzhoffi töö rohkesti bibliograafilisi andmeid nii üldisema kui ka spetsiaalsema iseloomuga küsimuste kohta. Siiski ei ole Platzhoff taotlenud säärast tühjendavat bibliograafilist üliküllust, nagu me seda näeme Immichi töös, vaid on iga küsimuse puhul piirdunud teatava valikuga, silmas pidades seejuures eriti värskemat, hiljuti ilmunud kirjandust. Vanema kirjanduse suhtes juhib ta mõnikord lihtsalt Dahlmann-Waitzi bibliograafia juurde, milline talitusviis pole kuigi otstarbekohane ja raskendab töö kasutamist bibliograafilise abiraamatuna.

Platzhoffi töö ilmumisega on käesolevas seerias Euroopa uue aja välispoliitika ajaloo käsitlemine viidud lünkadeta kuni Wiini kongressini. Jääme lootma, et ka kõige uuema aja välispoliitika käsitus viiakse selles peatselt lõpule.

P. T.

Õiendus.

Käesolevas numbris on trükitehnilistel põhjustel tarvitatud Rootsi „å“ asemel „a“, mida lugejaid palume lahkesti vabandada.

Vastutav toimetaja: **P. Treiberg.** Väljaandja: **Akadeemiline Ajaloo-Selts.**
K. Mattiesen'i trükk, Tartus.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jatkab 1929. aastal senisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eestkätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. J. Bergman (Rootsi), prof. A. R. Cederberg, O. Freymuth, O. Greiffenhagen, prof. P. Haliste (Bauman), T. Holm (Rootsi), dr. P. Johansen, E. Kerem, R. Kleis, dr. Arvi Korhonen (Soome), H. Kruus, A. Kruusberg, prof. J. Köpp, E. Laid, L. Leesment, F. Leinbock. O. Liiv, L. Metslang, H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Nineve, prof. H. Oldekop†, H. Ottenson, prof. A. Pridik, prof. K. Ramul, G. Rauch, H. Sepp, prof. O. Sild, prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), dots. P. Treiberg, N. Treumuth, J. Vasar, K. Vilhelmson, dr. E. Virányi, dr. Fr. Westling† (Rootsi) ja prof. A. H. Wirkkunen† (Soome). Peale eelnimetatute on veel lahkesti kaastööd lubanud: G. Vihgrabs (Läti), prof. V. Voionmaa (Soome) j. t.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 2. kr. 40 s. aastas. Üksik number 70 senti. Kuulutuste lehekülge — 10 krooni, 1/2 lehekülge — 5 krooni jne.

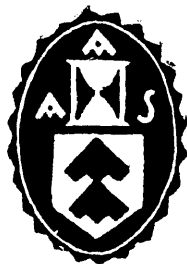
Talitus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu ka kõik E. V. postiasutised.

Järgmine number ilmub maikuu. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada: 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924., 1925. ja 1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927. ja 1928. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.

AJALOOLINE AJAKIRI

KAHEKSAS AASTAKAIK

1929

T O I M E T U S :

P. TREIBERG

PEATOIMETAJA

E. BLUMFELDT / A. R. CEDERBERG / P. HALISTE
R. KLEIS / H. KRUIUS / J. KÖPP / O. LIIV / H. SEPP

„Ajaloalise Ajakirja“ VIII aastakäigu (1929) sisu.

Üldise sisuga artiklid.

	Lk.
R. Kenkmann, Märkmeid arhivaalide näituste kohta	23—51
A. Koort, Ajaloolisest teadvusest	177—186
J. Kõpp, Andmeid viimasest suurest katkust Lõuna-Eestis aastal 1710—1711	15—23
H. Laakmann, Vadjalaste asustusest Liivimaal	110—113
L. Leesment, Jooni Kihnu kiriku ajaloost	212—221
O. Liiv, Iseloomustisi Tallinna-Soome vahelisele kaubandusele peamiselt XVII sajandi lõpul ja Eesti koloniidest Soomes 1—15, 61—75	
H. Sepp, Talupoegade kaitse Rootsiaja lõpul, eriti Liivi- maal	75—83, 133—156, 187—212
A. Soom, Saaremaa haridusolud Põhjasõja ajal	121—133
P. Treiberg, Jooni pööraste liikumisest Prantsuse revolüt- siooni ajal	225—236

Dokumendid.

M. Lepik, Kuressaare eesti kooli õppekava 1706. a.	236—239
H. Kruus, Huvitav kild vennastekoguduse ajaloole	114—117

Ülevaated, arvustised, nekroloogid.

A. R. Cederberg, Mõningaid jooni Ludvig v. Pastori elust ja ajalooteaduslikust toodangust	103—109
O. Freymuth, Uus teos Eestimaa kodakirikute kohta	83—90
R. Kleis, Kavatsusi eestikeelse ajalookirjanduse soetamiseks	55—58
H. Kruus, Aleksander v. Tobien †	221—224
H. Ottenson, Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevus a. 1928—1929	91—103
M. Schmiedehelm, Uuemaid uurimusi Läti vanema rauaaja kohta	166—171
H. Sepp, Uus teos asustamisajaloo alal	52—55
Varia	58—60, 117—120, 172—176, 239—240

AJALOOLINE AJAKIRI

KAHEKSAS AASTAKAIK

1929

T O I M E T U S :

P. TREIBERG

PEATOIMETAJA

E. BLUMFELDT / A. R. CEDERBERG / P. HALISTE
R. KLEIS / H. KRUUS / J. KÕPP / O. LIIV / H. SEPP

„Ajaloolise Ajakirja“ VIII aastakäigu (1929) sisu.

Üldise sisuga artiklid.

	Lk.
R. Kenkmann, Märkmeid arhivaalide näituste kohta	23—51
A. Koort, Ajaloolisest teadvusest	177—186
J. Kõpp, Andmeid viimasest suurest katkust Lõuna-Eestis aastal 1710—1711	15—23
H. Laakmann, Vadjalaste asustusest Liivimaal	110—113
L. Leesment, Jooni Kihnu kiriku ajaloo	212—221
O. Liiv, Iseloomustisi Tallinna-Soome vahelisele kaubandusele peamiselt XVII sajandi lõpul ja Eesti koloniidest Soomes 1—15, 61—75	
H. Sepp, Talupoegade kaitse Rootsiaja lõpul, eriti Liivi- maal	75—83, 133—156, 187—212
A. Soom, Saaremaa haridusolud Põhjasõja ajal	121—133
P. Treiberg, Jooni pööraste liikumisest Prantsuse revolüt- siooni ajal	225—236

Dokumendid.

M. Lepik, Kuressaare eesti kooli õppekava 1706. a.	236—239
H. Kruus, Huvitav kild vennastekoguduse ajaloole	114—117

Ülevaated, arvustised, nekroloogid.

A. R. Cederberg, Mõningaid jooni Ludvig v. Pastori elust ja ajalooeaduslikust toodangust	103—109
O. Freymuth, Uus teos Eestimaa kodakirikute kohta	83—90
R. Kleis, Kavatsusi eestikeelse ajalookirjanduse soetamiseks	55—58
H. Kruus, Aleksander v. Tobien †	221—224
H. Ottenson, Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevus a. 1928—1929	91—103
M. Schmiedehelm, Uuemaid uurimusi Läti vanema rauaaja kohta	166—171
H. Sepp, Uus teos asustamisajaloo alal	52—55
Varia	58—60, 117—120, 172—176, 239—240